

KÖRKÉRDÉSEK A MOLDVAI CSÁNGÓK KUTATÁSÁRÓL ÉS JELENÉRŐL

Felvezető

■ A moldvai csángók sajátos kultúrájuk, identitásuk, a hozzájuk fűződő különböző nemzeti társadalmi imaginációk és politikai figyelem következtében speciális helyet foglalnak el az európai nemzeti/etnikai/vallási kisebbségek között. Erre utal a csángókkal kapcsolatos, más európai kisebbségekhez képest szokatlanul nagy mennyiségű társadalomtudományi, néprajzi, nyelvészeti, történeti stb. szakirodalom. A magyar és román kutatók mellett a csángókkal kapcsolatos társadalomtudományi problémák kutatásába az elmúlt 20 évben a nemzetközi tudományosság képviselői is csatlakoztak.

A *Korunk* aktuális, moldvai csángókkal foglalkozó számában a csángó társadalom helyzetével, kortárs problémáival, illetve jövőjével kapcsolatos kérdéseket állítottunk össze csángókkal foglalkozó magyar és nemzetközi kutatók számára. Bár a szakemberek felkérése végső soron szubjektív döntés eredménye, szempontunk az volt, hogy a közelmúlt és jelen csángó kutatásaiban meghatározó nézőpontú, státusú és jelentős tudományos eredményeket elérő kutatókat kérjünk fel. Noha úgy gondoljuk, hogy a megkérdezettek között sokkal több szakembernek is szerepelnie kellene, eredeti elképzeléseinket a megvalósíthatóság és a terjedelem szigora alapján kénytelenek voltunk módosítani. Ugyancsak kompromisszumot kellett kötnünk az egyes témákat illetően, amelyekkel kapcsolatban a kutatók véleményét kikértük. Itt elsősorban a téma aktualitása alapján döntöttünk (például migráció és társadalmi átalakulás, nyelvcsere-folyamatok és nyelvi revitalizáció), de fontosnak tartottuk azt is, hogy minél nagyobb teret biztosítsunk a szubjektív kutatói tapasztalatnak, legyen szó a kutatáshoz/terephez való viszonyról, új szakmai kérdésekről vagy az érdekvédelem és tudományos vizsgálat közötti összefüggésekről.

Ez úton köszönjük a felkért hozzászólóknak, Meinolf Arensnek, Agnieszka Barszczewskának, Bodó Csanádnak, Călin Cotoinak, R. Chris Davisnek, Heltai János Imrének, Iancu Laurának, Petteri Laihonennek, Péntek Jánosnak, Petres Lászlónak, Pozsony Ferencnek és Tánczos Vilmosnak, hogy megosztották velünk gondolataikat, meglátásaikat, személyes és szakmai tapasztalataikat!

■ 1. *A magyar nyelvű humán- és társadalomtudományi akadémiai tudományosság terében a moldvai csángó kutatás a rendszerváltozás óta jól láthatóan formálódó terület, ami nem függetleníthető a csángókérdés egészétől, a „csángó reneszánsztól” (Tánczos 2003). A csángókérdés területe azonban rendkívül átpolitizált és különböző (elsősorban nemzeti) ideológiákkal átítatott ügy, mind a román, mind a magyar oldalon. Ön szerint beszélhetünk-e moldvai csángókutatásról? Amennyiben igen, akkor az mire vonatkozik, annak milyen szereplői és jellemzői vannak? Milyennek látja a viszonyt a kutatás és az érdekvédő tevékenységek között?*

Agnieszka Barszczewska: Véleményem szerint igenis beszélhetünk moldvai csángókutatásról. Külföldiként talán egy kicsit másképp látom ezt a kérdést, mivel sem a magyar, sem a román nemzethez, illetve kulturális körhöz nem tartozó, kívülről kutató lévén mindig is igyekeztem a témát semleges, objektíven megközelíteni. Ez azonban mind a magyar, mind a román kutatók számára több okból is sokkal nehezebb lehet. Tapasztalatom alapján azt mondhatom, hogy a csángókutatás két fő dimenzióban zajlik: a tudományban (néprajzi, nyelvészeti kérdések, anyagi kultúra) és a politikában. A politikai dimenzióban folytatott csángókutatás a történettudományi kutatás nagy részét is magába foglalja, szereplői a román, a magyar és a római katolikus politikusok, illetve politizáló kutatók. Ez egyrészt jó is, mert így a csángó fiatalságnak talán több esélye van az érvényesülésre, másfelől viszont ez állandó nemzetközi politikai konfliktusok forrása is lehet (pl. a magyar oktatási kezdeményezéseket a román állam a román belpolitikába való magyar beavatkozásnak is láthatja).

Bodó Csanád: A „csángókutatás” kifejezést nem használom, mivel előzetesen úgy jelöli ki azoknak az egyéneknek, csoportoknak, jelenségeknek a körét, akikről és amelyekről a kutatás szól, hogy ezzel a saját lehetőségeit is korlátozza az átmenetek, a változások, a határesetek megértésében. A saját kutatásaim éppen arról szólnak, hogy a „csángó” nyelv, nyelvjárás, beszédmód stb. nem magától értetődő kategóriák. A kifejezést legfeljebb azoknak a kutatásoknak a megnevezésére használnám, amelyek éppen azt a kérdést járják körül, hogy a „csángó” hogyan és milyen hatással van jelen a diskurzusokban, hogyan jelöl ki pozíciókat és tevékenységeket. De mivel a jelentések társas konstrukciók, magának a „csángókutatás” kifejezésnek is inkább a diszkurzív alakulásmódjai foglalkoztatnak, különösen ezek kapcsolata az érdekvédelemmel szoros kapcsolatban álló Moldvai Csángó Oktatási Programmal. Fontos látni, hogy az oktatási programban sem kizárólagos az esszencialista megközelítés, mint erre mutat az, ahogyan a moldvai diákok számára létrehozott csíkszeredai Csángó Bentlakás ma már másféle – gyimesbükki, kosteleki – csángókat is befogad.

Călin Cotoi: Megtiszteltetés a számomra, hogy a *Korunk* körkérdések rovata szerkesztői engem is felkértek a csángókhoz kapcsolódó témakörök kutatására vonatkozó tapasztalataim megírására. Köszönettel elfogadtam a felkérést, elsősorban azért, mert úgy éreztem, így számot vehetek a moldvai lakossággal kapcsolatos korábbi szenvedélyemmel.

A csángókra vonatkozó tudományos vizsgálataim időszaka egyelőre lezárult, így részemről önhittség lenne határozott véleményt formálni a csángókutatás létezéséről. Nyilvánvalóan léteznek csángókat vizsgáló érdekes és fontos kutatók, de önmagában a kutatási terület eszméje sokkal bonyolultabb kérdés, hiszen az összefüggésben áll mindazon módokkal, ahogyan a kutatás tárgyai megmutatkoznak.

A csángók két különböző, ám időnként kísértetiesen hasonló nemzetépítési kísérlet közé szorultak. A csángókat etnográfiai, demográfiai és politikai szempontból is két antagonisztikusan meghatározott nemzetépítő projekt – a román és a magyar – zavaros metszéspontjában teremtték meg. Bármilyen csángókra vonatkozó kutatásnak bonyolult politikai és episztemológiai vizeken kell navigálnia. Sok publikált szöveg meglehetősen részrehajló, és – néhány figyelemre méltó kivételtől eltekintve – megpróbálja direkt vagy indirekt módon bizonyítani ennek a népességnek a „valódi” magyar vagy román etnikai eredetét.

Tulajdonképpen egy történelmi tükrözési folyamat is történik: a korábbi, csángókra vonatkozó magyar kutatásokat román néprajzosok másolták le és adaptálták, néha csupán az etnikai-nemzeti címkéket cserélve ki magyarról románra. Vannak azonban jelentős különbségek is, hiszen a csángókat, a Románia egy távoli részéből származó szegény római katolikus parasztokat a román elit soha (legalábbis a késő 1930–40-es évekig) nem tekintette fontos vagy legalább megfelelő nemzetépítő elemnek.

A két egymással ellentétes nemzetesítő projekt közötti leglényegesebb különbség az, hogy a „román” a csángókat mint magyar csángókat el akarja tüntetni, míg a „magyar” a tiszta és archaikus magyar nemzeti öntudattal próbálja meg a csángókat felruházni. Ez a polarizáció mélyen töredezett kutatási terepet hoz létre, amelyiken a szakembernek óvatosan kell járnia annak érdekében, hogy ne idézzon elő varázslatos eltűnési trükköket vagy fenntartás nélküli romantikus elképzeléseket/azonosításokat.

Azt mondanám, hogy a csángókutatás csak akkor állhatna össze egyfajta kutatási területszerű szerkezetté, ha azt történetiségében vizsgálnánk. Nemcsak a tanulmányozott népesség történetiségére gondolok, hanem annak a tudományos műveltségnek, továbbá a sokféle tudományos és intézményi besorolásnak a történetiségére is, amelyek mélyen befolyásolták a csángó önazonosság körvonalait. Mivel a csángó „entitás” („*substance*”), legalábbis részben, már eleve transznacionális politikai és akadémiai területeken belül keletkezett, a „csángó kutatási területnek” ezeket a bonyolultabb elméleti és módszertani kereteket is figyelembe kell vennie. Továbbá ki kell fejlesztenie a nemzetesítő tekintet integrálásának és/vagy dekonstruálásának módjait is, lévén az implicit módon jelen van a csángókról készített számos etnográfiai munkában.

Összefoglalva, a kérdésre, hogy létezik-e a moldvai csángókutatás területe, egy elővigyázatos igennel válaszolnék. Ez a terület azonban nemcsak tudósokkal, hanem harcosokkal, aktivistákkal, tanítókkal, politikusokkal és különféle etnikai vállalkozókkal van benépesítve. Érdekes módon, még a „román” oldalon is létezik egyfajta csángó harciasság, ami a csángók nemlétezésének elérésén dolgozik. Ők is, még ha nem is szándékosan, de részei ennek az összetett területnek.

Amikor a csángókutatásomat végeztem, és az eredményeket különböző közönségeknek próbáltam meg bemutatni, rendszerint olyan helyzetben találtam magam, hogy valaki feltette a következő kérdést: „oké, ez mind érdekes és szép,

de kik is ők valójában?” Előadhattam volna a rendelkezésre álló földrajzi, demográfiai, statisztikai és etnográfiai, néprajzi adatokat, és rendszerint ezt is tettem. De így is ott volt bennem az a gyötrő érzés, hogy ez a kérdés tudományos szempontból nem teljesen megválaszolható. Vagy talán inkább az, hogy maga a kérdés nem jó felvetés.

Amellett érvelek, hogy egy etnikai vagy vallási közösség kutatási területének definiálásához a néha központi jelentőségűnek tekintett „kik is ők” klasszikus kérdésének megválaszolása (az ebből következő eredetre és nemzeti énré (self) vonatkozó problémákkal együtt) a kutatási terület megsemmisítése nélkül is meghatározatlan időre elnapolható, hiszen maguk a csángók „nagyon jó ürügyet szolgáltatnak a gondolkodásra”, avagy a csángók mint téma önmagán túlmutat (Csángós are very „good to think with”).¹

R. Chris Davis: Azt gondolom, mindaddig mégis beszélhetünk „csángókutatásról” (Csángó studies), amíg nyíltak és őszinték vagyunk azzal kapcsolatban, hogy ez a terület igenis eltérő, gyakran egymással versengő megközelítések és programok/célok ötvözete. A „csángókutatás” a tudományos vizsgálatok és a tudástermelés gazdag mezeje maradhat, ha a kutatást végző személyek megközelítése reflexív és interdiszciplináris marad, és talán ami a legfontosabb, ha olyan kérdéseket tesznek fel, és olyan válaszokat keresnek, amelyek tágabb kontextusba helyezik a kutatást. Nemcsak önmagában a Csángóföldről kell aggódnunk, hanem összességében a kelet-európai térben élő etnikai, nyelvi és vallási közösségekért. Jómagam nem folytatok érdekvédő tevékenységet a csángók ügyében. Engem sokkal jobban érdekel a közösség története (és tulajdonképpen a történet története vagy másként, a „csángók kitalálása”), mint a jelene, és úgy általában igyekszem elválasztani a politikai meggyőződésemet a tudományos munkámtól.

Heltai János Imre: Azokat a tevékenységeket, amelyeket Moldvában végzek, nem feltétlen csángókutatásoknak tartom. Inkább olyan kutatásoknak, amelyek a beszéd és az arról való gondolkodás sokféleségével, a különféle beszédmódok és a társadalmi státusz összefüggéseivel foglalkoznak. Emellett azonban az is lényeges körülmény számomra, hogy ezek az emberek megszólalásaikban, hagyományaikban hozzám közel állnak, és nemcsak azért, mert személyesen megismertem néhányukat, illetve rajtuk keresztül közösségeiket, hanem azért is, mert diszkurzív gyakorlataink, hagyományaink sok-sok ponton kapcsolódnak. Általában is azt gondolom, hogy a szociolingvisztikában nincs „csángókutatás”; olyan kutatások vannak, amelyek a csángóknak nevezettek számára is fontos válaszokat keresve foglalkoznak a beszélés kérdéseivel.

Nem tartom bajnak, sokkal inkább a dolog természetének, hogy a „csángókérdés” átpolitizált, ideologikus ügyek halmaza. Vannak barátaim, ismerőseim, akiknek munkájáról akár azt is mondhatnánk, hogy „érdekvédő tevékenységeket” végeznek a „csángókérdés” kapcsán, de tevékenységükben legalább annyira hangsúlyos, hogy tanítanak, esetleg helyi közéletet szerveznek például, akár magyarországi vagy erdélyi kollégáik. Szerintem az a közös cél köt össze bennünket, azaz csángóknak, kutatóknak és érdekvédőknek nevezetteket, hogy társas gyakorlataink (például beszédmódjaink, kutatásaink, közösségi tevékenységeink) minél sikeresebbé tegyenek bennünket, de közben maradjon kapcsolatunk a múltunkkal, és megmaradjanak a köztünk lévő kapcsolatok is.

1. A „good to think with” kifejezés Claude Lévi-Strausstól származik (Lévi-Strauss 1962). – ford. megjegy.

Iancu Laura: Az én távcsöveimből úgy látom, a jelenség sokarcú. Valóban. Úgy is. Kérdés is. Kutatási téma is. Kinek mi. Szakmája, érdeklődése, érintettsége szerint. Azt az állítást, hogy a kérdés „átpolitizált”, csak úgy tudom értelmezni, illetve elfogadni, ha azt értjük alatta, hogy olyan formán „átpolitizált”, amiként egyébként az egész életünk, világunk (is) az. A jelenséghez, a politikus politikai, a kutató tudományos eszközökkel, az érdekképviselő jogvédő szándékkal közelel. Ez a dolga, ehhez ért. Ezek párhuzamos vonalak, de a közeg, amiben futnak: közös, ugyanaz. Egyik szereplőnek sem kell, legalábbis nem szükséges elhagyni a saját pályáját ahhoz, hogy párbeszédet folytasson azzal, aki ugyanazt a jelenséget egy másik pályáról figyeli, látja. A kutatás és az érdekvédelem formálisan, intézményesen nem kapcsolódik össze, a viszony – ha van – mondjuk úgy: demokratikus. Teszem hozzá: szerencsére. Elvárások nem támaszthatók egyik fél számára sem. Igényesség és talán komolyság kérdése az, hogy a felek figyelemmel követik vagy sem egymás munkásságát.

Kutatás van, de az intenzitás mintha alábbhagyott volna. Viszont ezt sem érzem jelenségspecifikumnak, hiszen az elmúlt évtizedekben a tudomány helyzete is megváltozott. És átalakult a kutatásfinanszírozás rendje is. Kevesen maradtak a terepen, és nem látom az utánpótlást, ami kicsit érthetetlen is számomra. A legjobban a történéseket hiányolom. A nyelvészeti, a vallási vizsgálatok mellett a modernizáció hatásaira jut figyelem – ezek egyben a legizgalmasabb kérdések. Egy-két téma esetében mondható el, hogy a kutatás valamelyest kimerítette a forrásokat, de a témák jó részét illetően csak felszíni kaparást végeztünk. És a sokezres bibliográfiai tétel ellenére nagyon sok kérdés újragondolásának is elérkezett az ideje.

Petteri Laihonon: Én az ezredfordulón kezdtem komolyabban érdeklődni a téma iránt, és mivel addig is hungarológiai körökben mozogtam, hamar feltűnt nekem, hogy a még amúgy meglehetősen semlegesnek ismert magyar kollégáim is elég érzelmekkel teli és kategorikus válaszokat adtak, ha a moldvai csángókról érdeklődtem. Addigra már megjelent az a nézet, hogy hasonló helyzetben lévő finn nyelvjárások (az oroszországi karjalai nyelv, a svédországi meänkieli és a norvégiai kvén) önálló nyelvnek tekinthetők. Így gondoltam, érdemes erről eszmecserét folytatni nyelvész és néprajzos magyarországi egyetemi oktatókkal, és hamar kiderült, hogy egy ilyen gondolatot nehéz velük megvitatni. Ahogy az egyikük mondta: tudományosan nem tud gondolkodni a kérdésen. A „román” oldalon eddig sajnos nem találtam beszélgetőpartnert, csupán hajmeresztő írásokat. Később megismerkedtem fiatal kutatókkal, akikkel könnyebben lehetett megvitatni számomra érdekes kérdéseket. Az érdekvédőkkel csak később ismerkedtem meg, szerintem eddig szétvált a két tevékenység.

Péntek János: Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy elmondhatom: egyetemi oktatói pályám első évtizedében, a hetvenes évek közepéig, a csángó, azaz a moldvai magyar nyelv és kultúra még csak szakmai kérdés volt, közel azonos megítéléssel a magyar és a román szakirodalomban, az oktatásban. A dialektológia kolozsvári román szakos professzorának, Romulus Todorannak akkor még sikerült megakadályoznia (inkább csak késleltetnie) Mărtinaș kéziratának publikálását. Ezt követően tabuvá és hitkérdéssé vált, áltudományra alapozott részévé a hivatalos nacionalista politikának. Annyit én még megtehettem, mert azt „csak” belső cenzúra ellenőrizte, hogy az 1983-ban megjelent (Kalapáti

Jolánnal közösen írt) VII. osztályos tankönyvben tananyagként szerepeltethettem a moldvai magyar nyelvjárást. 1990 után részben a korábbi tiltások ellenhatásaként jelentkezett magyar részről a fokozott érdeklődés. Ennek része volt az is, hogy az egyetemi néprajzi képzés elindulásával a társadalom és a kultúra korábbi tabutémáira, fehér foltjaira irányulhatott a kutatás (két kiemelkedő példája ennek az identitás és a hitélet). A szabaddá vált kutatásba sokan kapcsolódtak be, végre korlátozás nélkül Magyarországról is, különböző témákkal, eltérő elméleti és ideológiai megközelítéssel. Ezt már nem akadályozhatta meg a továbbra is az állami dominanciára támaszkodó román politikai és egyházi ideológia. De kiélezhette a vitákat. Az ideológiák ezekhez csatlakoztak egyik vagy másik oldalon. Ezek azonban semmilyen tekintetben nem szimmetrikusak, nem egyformán viszonyulnak a tényekhez, a közösség értékeihez és érdekeihez. (A legszélsőségesebb példája ennek éppen az egyház.) Az elméletek és ideológiák egy része ignorálja, elferdíti vagy a saját szája íze szerint értelmezi a tényeket. Részben emiatt igazságtalan volna az érdekvédőkön számon kérni, hogy nem alapoznak általában a kutatásra. De bizonyos tekintetben talán igen.

Petres László: Tíz éve élek és tanítok Moldvában, a Bákó közeli Lujzikalagorban. A ház, amiben ülök, lakom, több mint 100 esztendő. A valamikori magyar kántor és családja, majd a leszármazottai laktak benne. A faluban a mai napig úgy ismerik, mint az öreg dzsiák házá. Nagy telek vette körül, rajta disznóknak való ketrecek, pálinkafőző, pujsnak, kukoricának kasok, és amit később jobbról és balról beépítettek a leszármazottak. A ház dél fele néz, Sospatak irányába. Ablakai vasrácsokkal vannak megerősítve, mint ahogy nagyon sok régi házé. Ami számunkra a balladákban ismerős, az erdőben, hegyekben lakó tolvajok, rablók, ezeknek az embereknek az ötvenes-hatvanas évekig valós fenyegetést jelentettek. Akárcsak a farkasok. De az egy másik történet. A ház két tágas, a helyi viszonyokhoz képest nagyon is tágas helységből, odájából áll, további az ereszből és a kilérből. Erős, jól rakott töltésen nyugszik. Van egy fényképem, talán a harmincas évekből, amin több mint 45 felnőtt, gyerek látható, amint viseletben, városi öltözetben sorakoznak fel a töltés előtt, töltésen. Ahány ember, annyi viselet, ruha, annyi testtartás, fejedő, talán még nem tudunk annyit, hogy számba vegyük mindazt, amit látunk. Viszont még jól látszik az udvar lejtése, amihez igazodtak a ház építői. Ugyanis a ház a Disznóhegyre épült. Arra a nyúlványra, ami a Kálvária hegyéből ugrik ki, és amit a Patak, a Bonyha pataka alakított az idők során, határol északról. Ha a Patakon felmegyünk a Patak fejébe, találunk egy grótát, egy Mária kegyhelyet. Ha feljebb megyünk az összeszűkülő patak-völgyben, elérünk oda, ahol valamikor fehérítettek az asszonyok, ahol kenderáztatók voltak, és ahol már helyei sem látszanak annak a néhány életnek, ami itt elrejtőzve élt egy darabig. Ha balfelé fogunk a Dobogón, a Nyikifor útján, akkor a vízvázalstón átjutva beérünk Nevér patak kis völgyébe, ahol szintén házak álltak. Az itt élt családok egyikéből, a Csernikből származott a falu híres búcsús vezetője, akit származása után Nevéri dzsiáknak is neveztek, még ha valóban nem is volt kántor. Visszatérve a Patakhhoz, és folyása mentén feljebb törve a Hegyeskéig jutunk, aminek tetején talán még kivehető a valamikori kolostor, remetelak helye. Vagy itt, vagy a Disznóhegyen élt az a szerzetes, akiről nevét, az egyik magyarázat szerint a falu kapta. Nem messze a kertem fenekétől volt egy tó, ahová vaddisznók jártak le inni, dagonyázni. Róluk kapta a hegy a nevét. Az utolsó cserefát, az itt álló erdőcskének utolsó példányát nemrég vágta ki. Nem készül-

nek többé helyben döntött cserefából háztalpnak vagy kapulábnak valók. Sőt a régieket is kidöntik, lebontják, feldarabolják, elégetik. A sár tapasztást, sikárlást elegyengetik, a töltésnek használt köveket bebetonozzák az új házak alapjába. Új alapok, töltések, falak emelkednek, amit ha el szeretnénk bontani, már törni kellene, súlyos gépekkel, erővel szagatni. A ház, amiben lakom, lassan, de biztosan elmozdult lütfőre. A zsindegyre szegezett báldogot megette itt-ott a rozsda. Az eső bekap, néha becsepeg a házba. Az egyik szobában lakom, a másik az osztályterem. A ruháimat székeken tartom. Nemrég adták ide a percceptor, a régi magyar kántor, aki adószedő is volt, kujerjét, fogását. A trapéz alakú, barnára festett fogason két rendben kilenc fog volt, az egyik időközben kitörött. A kujerre nem volt magyar szó, mert a ruhákat rúdon tartották. Ebben a házban is. Vagy a ládában. Abban a ládában, amiben most tanszerek, kacetok várják, hogy célt, értelmet találjak számukra. A ruháimat három széken tartom, a könyveimet a régi nagy, ismét csak nem jellemzően nagy tálasban, aminek, hogy beférjen, az ajtó mögötti helyére kifaragtak a falból úgy tíz centi mélységben. Ott állt, és most is ott áll a veder a vízzel. Amiből egy csak erre használt kannából vizet merek, annak aki szonnyas. És biza a gyerekek sokszor szonnyasak. Egy kanna víz. Legyen jó hideg, de ne túl hideg, mert akkor a gelkák, a mandulák megdagadnak, begyulladnak. Egyszer Johanna azért nem ért el időben a buszhoz, amivel Gyimesbükbe mentünk egészségügyi szűrésre, mert az édesanyja torokfájás ellen szemet vetett. Kérdeztem, tudja-e a ráolvasást. Szemérmesen felelte, hogy igen, de nem mondhatja el. Ruháim három széken is alig férnek, néha azt gondolom, hogy a ház arányaihoz képest túl sok van egyedül nekem. Mit is jelenthet, hogy a ház arányaihoz képest? Van egy kis, kerek asztalkám, málés asztal, annál ett 8-10 gyerek, felnőtt. Nemrég kaptam egy másikat, a méretei megegyeznek, csak ez utóbbi téglalap alakú. Elnézem őket, kétféle testtartást, testtartások sokaságát próbálom odaképzeltetni. A hidegek beálltával a gyerekek nagy dzsekikbe öltöznek, bújnak, amit a kucsával, sállal, kesztyűvel együtt hirtelen levetnek magukról, és az osztályban lévő padra szórják gyorsan, mikor megérkeznek órára. Ilyenkor halomban állnak a különböző színű, vastagságú ruhadarabok. A különböző szagúak. Mindegyik szag elmeséli azt az odájt, amiben laknak. A szobát, ami füstöl, ha erősen fúj a szél. A nyirkosságot, az alig meleget, a vastag kucsát, amit egész nap a fejükön tartanak, még talán éjszaka is. Alatta a bepállott haját. A szégyent, ha le kell vetni, mer esetleg tetűs, serkés az a haj, mert napok óta nincs megfésülve, megmosva. Mert még nem jött el szombat. Mert még nem mosták ki a váltó ruhát. Más ruhadarabok viszont feltűnően illatosak, a haj kiengedve vagy belőve, bezselézve. A ruhatár a legújabb divat szerinti, igaz többnyire az olcsó, piacos utánzatból. Ők már nem válogatnak az évről évre bőségesen érkező turkálós ruhákból. Nem kapkodják zsákokba, tömnek tele a pungákat, cipelik haza és teszik fel a hűűba. Valamikor jó lesz, amikor megint nem lesz para, nem lesz pénz új ruhára, papucsra, telefonra, tabletre. És ahhoz, hogy ez ne ismétlődjön meg, minél hamarabb el kell menni, Itáliába, Spániába, Angliába, Dzszermániaiba. Onnan küldözgetve haza egy-egy morzsa jólétet az otthoniak nyugodalmára. De addig is az udvaromon ott a hinta, a szkrincsob, amire fel lehet kéreznedni. Az *axis mundi*. Az önálló életet elő lény, ami összeköti a gyermekeim lelkében a földet az éggel. Azzal az éggel, amibe bekandikál a nagytemplom tornya, ami ha leborulna, pont a szkrincsob elé esne a tetején lévő kereszt hegye. A templomé, ahol Jézuska lakik, és ami ezért egy nagy ház. Folyamatosan Jézuska szeme előtt vagyunk, mert folyamatosan itt van közöttünk.

Ezért például az ördög nevét szájunkra venni a kereszthalál tagadása lenne. Káromlás, amit nem bír meg a föld. Ezért az ő betű, hang tanulásakor más példát szoktam keresni.

A *Moldvai Magyarság* folyóirat szerkesztői 2019-ben három tematikus számot szenteltek az északi tömb katolikus falvainak. Az előkészítés során több tucat településen fordultam meg. Alapvető élményem maradt az, hogy milyen keveset tudunk ezekről a falvakról, ezekről a kisebb-nagyobb számú közösségekről. Hogy ennek a „nem tudásnak” is van hagyománya. Gazda László a *Csángó-magyar falvak* című munkájában 259 moldvai katolikus közösséget, települést vett számba. A *moldvai magyar tájnyelv szótára* két kötetébe Péntek János már csak 97 település magyar nyelvjárásából szerkeszthette össze szószerkeztét. Viszont, ha végigveszem ezeket a falvakat egyenként, az is kiderülne, hogy ez a szám félrevezető. Jó néhány faluban már alig maradt valaki, ha maradt, akivel magyarul szóba állhatnánk. A nyelvvesztés egy hosszas, több generációt érintő, nagyon összetett folyamat. Akárcsak a hagyományos kultúra eltűnése is. Erről Lujzikalagorban és a Szeret terének falvaiban szereztem tapasztalatokat. Érzésem szerint az egyébként teljes joggal nyelvközpontú kutatói figyelem, miközben egy valamikori teljesség megragadására törekszik, útjából finoman félretolja azt, ami, aki nem tud releváns nyelvi nyersanyaggal szolgálni. Úgy van szó nagyon sokszor moldvai magyarságról, moldvai csángókról, csángó magyarokról, moldvai katolikusokról, hogy ezekben a némileg konszenzus nélküli terminusokban több regiszter van egymásra csúsztatva. A közös magyar eredet történelmi szempontjára ráakódik egy alapvetően etnográfusi beállítódás, ami épp a történetiség, az idő ellen dolgozna, és az „adatközlők” igazából szűk köre. Ezt a kört esetenként tovább szűkítik a különböző ideológiák mozgatta szervezetek, rendezvények fellépői, szereplői. Ez a közös halmaz kellene hogy tartalmazza, értelmezze, közös nevezőre hozza a ma Moldvában élő hozzávetőlegesen 180 000 római katolikust.

Pozsony Ferenc: A magyar értelmiségi elit a 18. század végén fedezte fel a csángó közösségeket, amikor sokan úgy vélték, hogy őseik még a honfoglalás forratagában maradtak Moldvában. Csokonai Vitéz Mihály a *Marosvásárhelyi gondolatok* (1798) című versében fogalmazta meg azt a szándékot, hogy a csángókat integrálni kellene a magyar polgári nemzeti közösségbe. A nemzetépítés századában csak szórványos kutatások folytak a moldvai falvakban. A modern román nemzetállam kiépítése (1859, 1920) után a bukaresti elit gyors nyelvi és tudati asszimilációjukat határozta el. Kutatásukat előbb a második világháborút megelőző fasizmus idején, majd a szocialista diktatúra éveiben támogatta abból a célból, hogy bizonyítsák és reprezentálják a csángók román eredetét. A magyar etnográfusok csak az 1950-es, majd az 1990-es években kezdeményezhettek csoportos alapkatatásokat csángó közösségekben. Mindkét fél arra törekedett, hogy történelmi, nyelvi, kulturális elemek segítségével dokumentálja a csángók magyar vagy román eredetét, igazolja etnikai integrációjuk jogosságát. Miután a nyugati nagyhatalmak Magyarországot és Romániát is integrálták az európai struktúrákba, a csángókérdés már nem szerepel olyan súllyal a médiában, a politikában, a kutatásokban vagy az érdekvédelmi törekvésekben, mint korábban. Napjainkban újra csak szórványos, egyéni kutatások folynak falvaikban. Jónak találnám, ha szorosabb kapcsolat, kommunikáció bontakozna ki az MCSMSZ és a térségben kutató tudósok között. Tudom, hogy a bákói érdekvédelmi szervezet

is szívesen fogadná a térség falvaiban a kutatókat, s cselekvően hasznosítaná visszajelzéseiket és eredményeiket, ugyanakkor az MCSMSZ hálózatában dolgozók készségesen a tudósok rendelkezésére bocsátanák szerteágazó terepismertüket és tapasztalatukat.

Tánczos Vilmos: A moldvai csángók tudományos kutatása a magyar tudományos életben a reformkorban kezdődött, akkor, amikor a Magyar Tudományos Akadémia 1836-ban tájékoztató végett Moldvába küldte Gegő Eleket. Ettől kezdve a magyar tudományosságban minden történelmi korszakban igen jelentős és megbízható tudományos eredmények születtek mindenekelőtt a néprajz-folklorisztika és a nyelvészet területén, de a történelem- és társadalomtudományokban is. Ez egészen természetes, hiszen a moldvai csángók nyelve egy magyar tájnyelv volt (a 19. század második felében a csángóságnak még mintegy 80 százaléka, ma már csak mintegy 20 százaléka beszéli ezt a nyelvet), és a népcsoport hagyományos népi kultúrája is szervesen illeszkedett a magyar művelődéstörténet egészébe. Ezeknek a kutatásoknak a többsége komoly intézményi háttérrel és megbízható elméleti-módszertani megalapozottsággal zajlott. Gondoljunk itt a kolozsvári és budapesti akadémiai kutatóintézetek, egyetemi tanszékek, tudományos társaságok, múzeumok stb. által koordinált tudományos munkára. De mind a két világháború közötti időszakban, mind később az 1962–1989 közötti időszakban igen jelentősek és ugyancsak hitelesek voltak az ún. „földalatti kutatások” is, amikor is a román oldalról jövő retorziók miatt a moldvai csángók között csak tiltott módon lehetett terepmunkát végezni. Az első „földalatti” korszakból Domokos Pál Péter, Balla Péter és részben Lükő Gábor munkásságára gondolok, a szocialista korszakból pedig mindenekelőtt Kallós Zoltán hatalmas népzenei gyűjtőmunkájára, de másokra is, például Halász Péter, Bosnyák Sándor, Seres András, Csoma Gergely, Pozsony Ferenc folklórgyűjtéseire.

A magyar kutatók mindenekelőtt azért fordultak a moldvai csángók felé, mert a saját kultúrájukról volt szó, amelyben ők otthonosak voltak. A nem magyar kutatók esetében ez az otthonosság hiányzott, sőt esetükben a magyar nyelvismert hiánya olyan akadályt jelentett, amelyen nem lehetett túllépni. Szerintem még ma sem lehet. Természetes, hogy akik nem értik magát a nyelvet, azok nem végezhetnek sem nyelvészeti, sem folklorisztikai jellegű tudományos vizsgálatokat, de még történeti forrásfeltárást sem. Nem lehet valamit úgy kutatni, hogy az emberekkel nem tudunk szóba állni. A nyelv- és terepismeret hiánya, valamint az erős ideológiai terheltség nemcsak a régi, hanem sajnos a mai tudományos viszonyulásokat is meghatározza. Itt mindenekelőtt a román nacionalizmus szellemében fogant áltudományos munkákra, de újabban a doktrínér liberalizmus bizonyos ideológiai tételeinek – ugyancsak áltudományos – „visszaigazolásaira” is gondolok. A csángók román eredetét és a román jellegű kulturális sajátosságait hirdető dilettáns Dumitru Mártaş-féle elmélet szellemében fogant román vagy „román csángó” történeti, vallástörténeti munkák az elhibázott „elméleti alapok” és a nacionalista ideológiai elkötelezettség miatt tudományos szempontból értékelhetetlenek. Ez nagy kár, mert némelyikükben – például az 1990 után nagy számban megjelent falumonográfiákban vagy a levéltári források közzétételében – igen nagy munka van, ezeknek komoly tudományos jelentőségük lehetne, de így sajnos egyáltalán nem lehet rájuk alapozni. A „román oldalon” a 19. század közepe óta alig találunk olyan tudósneveket, akik hiteles kutatói vol-

nának a csángókérdésnek. A régebbiek közül szerintem ilyen volt Radu Rosetti, Carol Auner (ha ugyan őt is a románok közé számíthatjuk), Gheorghe Năstase, sőt – bármennyire furcsának hangzik is – maga Nicolae Iorga is. A George Călinescu által 1925–1939 között négy vastag kötetben kiadott *Diplomatarium Italicum* forráskiadvány értéke felbecsülhetetlen, de sajnos a magyar kutatók alig ismerik. Öröndetes, hogy kevesen bár, de ma megint vannak olyan fiatal román történészek is, akikkel talán megtörik a több évtizedes kemény román jég, azaz akik valóban mernek tudományosan viszonyulni az ún. „csángókérdésekhez”, mindenekelőtt a csángó eredetkérdéshez (például Laurențiu Rădvan, Bogdan-Mihai Balan stb.) vagy egyéni, eredeti módon értelmeznek jelenségeket (például két évtizeddel ezelőtt ezért voltak újszerűek a csángók „identitáskrizisét” elemző Marius Diaconescu munkái). Ezek azonban mindig elszigetelt, kivételes egyedi jelenségek voltak a román tudományos életben. Manapság a tudományos diskurzusban is megjelent egy egalitarista szemlélet, de én úgy gondolom, hogy óriási hiba bármiféle egyenlőségjelet tenni, sőt akár párhuzamot vonni a román és a magyar „csángókutatások” között. Nézzük inkább a tényeket. Van olyan tudományterületek, ahol román oldalon egyáltalán nincsenek kutatások (ilyen például a néprajzi, elsősorban folklorisztikai gyűjtőmunka), vagy pedig az „eredmények” egyáltalán nem relevánsak (ide sorolható szerintem az összes 1962 után románul megjelent ún. „nyelvészeti” munka), másokat a hamis alapok, ideológiák (lásd Mărtinaș-elmélet) hiteltelenítenek. És az sem áll, hogy a tényleges magyar tudományos kutatások nemzeti ideológiáktól lettek volna, illetve lennének ma átítatva. Az ugyan kétségkívül igaz, hogy a „csángókérdésben” magyar oldalon is minden azonnal átpolitizálódik, de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a kutatók – nyelvészek, folkloristák, történészek, egyháztörténészek, társadalomkutatók stb. – tudományon kívüli ideológiák jegyében végezték volna, vagy végeznék ma a munkájukat. Az a „kutató”, aki így „dolgozik”, nyugodtan kihagyható a tudományos szaknévsorból. De a magyar csángókutatók nagy többsége szerencsére nem tartozik ezek közé. Az már más kérdés, hogy a tudományos eredményeket ki hogyan, milyen ideológiák vagy politikai szándékok alapján akarja interpretálni. De maguk a kutatók nem felelősek azért, hogy a „csángókérdésnek” van egy tudományon kívüli, erősen átpolitizálódott diskurzusa. A politikai programokat, a célzatosan ideológiai beszédmódokat, az ilyen vagy amolyan irányban elfoglalt publicisztikai írásokat, a konjunktúra-dokumentumfilmeket stb. nem szabad a tudományos élet részének tekinteni.

■ 2. Milyen személyes és szakmai indokok miatt fontos az Ön számára a moldvai csángók kutatása?

Meinolf Arens: Engem Kelet-Európa történelme és kultúrtörténete érdekel. Münsterben és Bécsben tanulva kezdtem el foglalkozni úgy általában Moldvának mint a régió egy részének történelmével is. Tehát számomra a csángók csak egy téma a többi közül. A csángó téma révén Németországban sok mindent el lehet magyarázni a német egyetemistáknak az identitásról, a vallásról, a korábbi történelmi periódusokban élő emberek életmódjáról, a hívekért folytatott küzdelemről² és így tovább.

2. Ti. minél több katolikus, annál több/erősebb csángó közösség létezik vs. román ortodoxok igyekezete minél több hívet gyűjteni a csángók közül, annál kevésbé alátámasztható a csángó diskurzus létjogosultsága – ford. megjegy.

Agnieszka Barszczewska: A moldvai csángókkal való első érintkezésemre Budapest került sor. Villő barátnőm, akivel még középiskolás koromban ismerkedtem meg, elvitt egyszer a Marczibányi téri moldvai táncházba, s így kezdődött meg a moldvai csángók kultúrája iránti érdeklődésem. A magyarországi táncház amúgy magában egy fenomén, Lengyelországban hiába keresni megfelelőjét. Villő elmesélte nekem röviden, kik a csángók, hol élnek, s mivel a magyarral párhuzamosan a román nyelvet is tanultam, s kisebbségi kérdések is érdekelték, úgy döntöttem, hogy a moldvai csángóság sajátos identitása a hatalomért küzdő három szereplő közt egy jó kutatási téma lehetne – annál inkább, mert Lengyelországban akkor még senki nem írt róluk tudományos munkát.

Bodó Csanád: Az átmenetek, a változások, a határesetek nem csak az átmenetéről, a változásokról és a határesetekről szólnak.

Călin Cotoi (2–3. kérdés): Esetemben, lévén, hogy egy vegyes, római katolikus–ortodox családból származó, Bukarestbe költözött erdélyi vagyok, a moldvai csángók a bukaresti katolikus miliőben egy kisebb jelentőségű témaként jelentek meg. A Marosvásárhelyen töltött középiskolai évek alatt is szereztem némi tudást a csángókról, mivel a történelemtanárom beszélt nekünk Dumitru Mărtinaşról, aki neki egykori tanára volt. Aztán amikor a két világháború közötti román társadalomtudományokkal foglalkoztam, akkor ismét rábukkantam valamire a csángókról, miközben az Anton Golopenţia írta szövegeket és beszámolókat kutattam, valamint a Iordache Făcăoaru-tól származó, a csángókra vonatkozóan is a rasszok kérdésével foglalkozó fizikai antropológiával is ekkor találkoztam. Ahogy egyre növekvő kritikával szemléltem az embereket osztályozó, illetve kollektív és egyéni identitásukat „objektíven” rögzítő tudományos diskurzusokat, úgy kezdtem megkérdőjelezni a csángók eredetére vonatkozó, kezdetben rám jellemző „román” elfogultságomat.

Egy váratlan lehetőségnek köszönhetően Bákóban és környékén végeztem terpmunkát, aminek során mindkét oldalon bevonódott emberekkel beszélgettem. A csángók ettől kezdve számomra egy szélesebb körű elméleti probléma konkrét kutatásának kezdőpontját jelentették: annak a kérdésnek a vizsgálatát, hogy a népeket miként „alkotják meg”, és azt, hogy az emberekre vonatkozó osztályozásoknak miként gyűrűzik tova a hatása (Hacking 1995, Hacking 2002).

A csángók az én perspektívámban történeti, etnográfiai és episztemológiai esettanulmányként jó ürügyet szolgáltatnak az elméleti gondolkodáshoz. Lássan kezdtem megérteni, hogy a csángók miként szorultak a magyar és román homogén etnikai nemzetépítés keretein belülre, különösen az I. világháborút követő időszakban. Például a csángók egy olyan országban voltak vitathatatlanul katolikusok, amelyik, különösen az I. világháború után, önmagát egyre inkább ortodoxként definiálta. A katolikus–ortodox viták élesedése Nagy-Románia időszakában a csángókat a vallási és a nemzeti hovatartozás összetartozását tárgyaló viták kiváltságos helyi terepeként alkotta meg. Lehet-e egy katolikus ember autentikus román vagy legalább „jó” román, abban az értelemben, hogy lojális állampolgár, de a spiritualitás tekintetében, vagyis egyházi értelemben nem a románság része? A csángók és a helyi egyházi elit esetében ez nemcsak elméleti, hanem sokkal inkább egzisztenciális kérdés volt. (Ez úton szeretném kifejezni köszönetemet Chris Davisnek a fenti ügyekről folytatott beszélgetése-kért, és hogy megosztotta velem a témára vonatkozó széles körű tudását.)

A román nemzetiesítő projekt számomra sokkal tisztábban jelent meg a csángók esetén keresztül. A csángók óriási nyomásnak voltak kitéve, hogy igaz etnikai románokká váljanak, nem annyira a közvetlen állami nyomás révén, hanem egy bonyolult nemzetközi és vallásközi kerülőútnak köszönhetően, mivel az egyházi elitüknek a csángók románságát kellett védelmezniük, főleg azért, hogy megakadályozzák Magyarországra telepítésüket.

R. Chris Davis: A tudományos munka keretében, különösen a *Hungarian Religion, Romanian Blood: A Minority's Struggle for National Belonging, 1920-1945* (Magyar vallás, román vér: egy kisebbség küzdelme a nemzeti hovatartozásért, 1920–1945) című könyvemben (2019) céloim az, hogy a csángókat esettanulmányként használjam az identitásépítési és nemzetiesítő folyamatok tanulmányozásához a 20. századi Kelet-Közép-Európában. A csángókról napjainkig nagyon kevés írás született angolul. Mint egy nem román, nem magyar ember, és őszintén szólva még csak nem is európai, a témát és a közösséget sokkal nagyobb távolságból közelítettem meg. Sokkal kevésbé érdekelt a közösség (komplex és változatos) identifikációja, és sokkal jobban az, hogy mások – nevezetesen a magyar és román politikusok, tudósok, értelmiségiek, titkosszolgálatban dolgozók és a szomszédos közösségek – miként igyekeztek bizonyítani a csángók identitásának besorolását (*identify*). A csángók esettanulmányként szimbolizálják azt a sokszínűséget, ahogyan a kisebbségek vagy vélt „Mások” különböző módokon egyeztetik össze a rassz, az etnicitás és az állampolgárság változékony definícióit; ahogyan a család, a közösség, az osztály és a vallás összekapcsolódik ezekkel, illetve a huszadik század előtt túlsúlyban lévő egyéb társadalmi és kulturális kategóriákkal, vagy ahogyan azokat meghaladja. Ezenkívül én személy szerint meghoztam azt a döntést, hogy nem ártom bele magam kortárs vitákba a csángó identitásról és a rájuk vonatkozó politikai gondolkodásról.

Heltai János Imre: Meghatározó élmény volt számomra a Szeret menti falvakban járni egyetemistaként az ezredfordulón. Azokban az években voltam először ott, amikor nagyon látványosak voltak a kommunizmus idejében teljesen szét nem rombolt földművelő, illetve kisebb részben már ipari munkás életutakat hirtelen felülíró globalizációs hatások.

Iancu Laura: A személyes és a szakmai indokok esetemben egybeestek, de véleményeim szerint nem mosódtak össze. Egyetemi éveim alatt egy pillanatig sem volt kérdés az, hogy ki és mi áll érdeklődésem középpontjában. Bizarnak élttem meg azt, hogy a szerzők a könyvekben, a tanárok az egyetemi előadásokon múlt időt használtak; hogy az, amiről a vizsgákon be kellett számolni, Moldvában, ha nem is a jelen, de még nem egészen a múlt. Semmiféle szerepet nem ismertem fel magamban, és számomra nagy kérdés, hogy a kutatástörténetben végül is méltónak találtatok-e majd a nyilvántartásba vételhez. Semmiféle üdvös hasznossággal nem tudom igazolni, „legalizálni” a munkámat, kutatásaimat. Csak hálás tudok lenni a szerencsééért, hogy azzal foglalkozhatok, aminek köszönhetően egyetlen nyugodt és unalmas pillanat sincs az életemben.

Petteri Laihonen: Én a kutatást mindig szakmai, nem személyes tevékenységnek tartottam. Ugyanakkor igaz, hogy időnk javát munkával töltjük, és így a munkánk hatással van a személyiségünkre is. Moldváról nem volt személyes ta-

pasztalatom (az egynapos út kivételével), így a témaválasztást inkább a személyes távolság indokolta. A kutatásom részleteiben természetem a személyes érdeklődésem is szerepet játszik, leginkább az oktatás érdek, és a családok élete. Mégis az mondható, hogy szakmai érdeklődésem a magyar kisebbségek iránt és a korábbi bánási, dél-szlovákiai, kárpátaljai és székelyföldi kutatásaim logikusan arra vezettek a témaválasztásban, hogy a moldvai magyarok/csángók körében is végeznek szociolingvisztikai kutatást.

Péntek János: Nem tekintem magam „csángókutatónak”, terepkutatónak semmiképpen. Különösebb elkötelezettség nélkül tanszéki közös témaként foglalkoztam a moldvai magyar nyelvjárással, a helyi nyelvi kapcsolatok jelenségeivel és folyamataival. 1990 után tanszékvezetőként részt vettem *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* kéziratának kiadásában, patronáltam – amennyire tehettem, doktori témavezetőként is – fiatalabb kollégáim fontos kutatásait. A nagy, provokatív kihívást azonban az az óriási archív nyelvi anyag jelentette, amely az előző nemzedéktől maradt ránk. Ott volt sok ezer cédulán betűrendbe dobozva, állandó figyelmeztetésként a tanári szobámban. Tisztában voltam vele, hogy senki nem fogja szótárrá szerkeszteni, ha magam nem látok hozzá. Intő jel volt, hogy az előző század folyamán egymást követő négy kiváló professzor (Yrjö Wichmann, Csűry Bálint, Szabó T. Attila és Márton Gyula) már tervezte egy ilyen szótár megszerkesztését, de korai haláluk vagy más ok miatt nem tudták véghez vinni. (Egyedül a finn Wichmann század eleji szabófalvi gyűjtéséből jelenhetett meg szótár, német nyelven, halála után.) Valóban nehéz feladatnak bizonyult, egyéb dolgaim mellett nekem is másfél évtizedembe tellett, hogy a végére jussak. 2016–2018-ban jelent meg, mint ismert, három kötetben, az EME kiadásában *A moldvai magyar tájnyelv szótára*. Ilyen tényanyag birtokában ma már kompetensnek érzem magam nyelvi kérdésekben. (Azt viszont a tények iránti érdektelenségnek tekintem, hogy a szótár több száz példány a ott hever a kiadónál.)

Petres László (2–3–4. kérdés): Ha a kérdést úgy fogalmazom át, hogy milyen személyes és teoretikus indokok miatt fontos számomra a moldvai csángók megismerése, akkor a két szempont még/már többnyire egybeesik. Számos moldvai emberrel kötött barátságban, régi és újabb keletű ismeretségben egy idő után a másik megismerésének vágya, létezésének megtapasztalása vált fontossá. Vagyis az együtt töltött idő és a másik ideje. Az emlékezetükkel befogott múlt, a halálra való készülődés ideje. Ha a moldvai magyarság oralitásában élő hagyományos kultúrájára, a középkori elemeket hordozó vallásosságára gondolok, akkor egy barátságra, ismeretségre, vagyis a másik megértésére való igyekezetemre gondolok. Ami ugyanakkor ennek a kultúra, vallásosság belső szerkezete megértésének az igyekezetévé is vált. Erre a gondolkodásmódra a legnagyobb hatással az volt, és mai napig az, hogy részesévé válhattam egy folyamatnak, ami már jóval érkezésem előtt kezdetét vette. Hogy az én némileg eltérő kultúrából származó személyes időm szervesülhetett annak a közösségnek az idejével, az idő folyamatával, amelyben egy évtizede élek. Ebből fakadóan mindennél jobban kezdett érdekelni a cselekedetek jelenléte, és hogy milyen esélyem van megérteni azokat. Ezért a tudományos felismerés mozzanata helyére inkább a megértés folyamata került, amit egy erősen személyes tapasztalat, a megélés előz meg. Szereplő lenni egy a környezetem által a szó vallásos értelmében felismert és megértett

csodában, aztán egy másik alkalommal részese lenni egy szándék szerinti ima azonnali beteljesülésének, vagyis a Szentlélek látható, rajtam keresztül tapasztalható működésének, vagy egy Kacsikára, Csíksomolyóra, Futásfalvára vezetett búcsús zárandoklatot meg tapasztalni a hosszas előkészületektől annak lezárásáig, mind-mind olyan felismerésekhez vezettek el, amelyek túl vannak a tudományos leírás, megfogalmazás nyelvezetén, lehetőségein. De még a tanítványaim, szüleik, nagyszüleik, dédszüleik négy generációja idejében végbemenő mély szerkezeti elmozdulásokkal járó életmódbeli, szemléleti változások átélése, megértése, megfogalmazása is számos fejtörést okoz számomra. Ha ez elvontan is hangzik, maga a fentebb vázolt közösségi idő nagyon is mindennapi cselekedetekből tevődik össze. A kútról hozott víz, a platnis kályhába való begyűjtés, a visszaverődő füsttel való sokszori és hosszadalmas hadakozás, a bevásárlás apró beszélgetésekkel elnyúló ideje, mindezek ismétlődése, egy jó barát betegségének alakulása, évekig tartó követése, halála, a temetés, a gyász mozzanatai mind-mind egy folyamatba való lassú szervesülés lehetőségét jelentik. Még egyszerűbben, például nem a köszönési formulák különböző funkciói, megfogalmazási módjai érdekeltek egy idő után, hanem maga a köszönés jelenléte egy helyzetben, hogy a cselekedetem, a köszönésem a közösség tagjai által kimondott köszönések végtelen sorában egy lehessen és ezáltal azonos velük.

Pozsony Ferenc: A moldvai csángó falvakban terepkutatásaimat még az 1970-es évek második felében kezdtem el. Akkor engem is megragadott a régies elemekben gazdag magyar nyelvű népköltészetük, mély vallásosságuk, világlátásuk, tárgyi kultúrájuk strukturáltsága. A rendszerváltozás után már elsősorban az érdekelt, hogy egy ilyen sajátos falusi társadalom hogyan viszonyul a felgyorsult modernizáció, globalizáció, nemzetközi munkamigráció kihívásaira. A felsorolt makrofolyamatok pedig hogyan modellálják nyelvüket, kultúrájukat, belső és külső kapcsolataikat, életstratégiáikat, egyéni és közösségi azonosságtudatukat.

Tánczos Vilmos: A „személyes” és a „szakmai” indokokat sohasem tudtam különválasztani. Mindig abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy azzal foglalkozhattam, ami személyesen is érdekelt. A moldvai magyar archaikus népi imádságok és a moldvai csángó vallásos folklór kutatását személyes érdeklődésből kezdtem el még 1980-ban, majd ugyanígy folytattam kissé intenzívebben az 1990-es években. A csángók nyelvvesztésének és sajátos prenacionális identitásának kérdése ugyancsak személyesen érintett. Örvendek, hogy különféle szakmai fórumokon elfogadták ezeket a kutatási eredményeimet. De a kiindulópont mindig a személyes érdeklődés volt, sohasem az ún. „szakmai elvárások”, intézményi kötelezettségek stb. készítettek tudományos kutatásra.

■ 3. Vannak olyan személyes, a moldvai csángókkal kapcsolatos kutatások során szerzett tapasztalatai, amelyekről úgy gondolja, hogy kiemelkedő hatással voltak gondolkodásmódjára, világlátására, vagy amelyeket fontosnak tartana megosztani?

Meinolf Arens (2–4. kérdés): Liberális-konzervatív német katolikusként egyfelől meg tapasztaltam az egyházpolitikák nagyon sötét és cinikus oldalát, másrészről láthattam az emberek vallásos hitében és gyakorlatában megmutatkozó

elmúlt világ gazdag vallásos univerzumát. Amit mindezekből tanultam, azokat alkalmazhatom más európai esetelemzésekben is.

Agnieszka Barszczewska: Egyik legfontosabb tapasztalatom, amit a csángókkal kapcsolatos kutatások során szereztem, kétségtelenül a római katolikus egyház működésének, a prozelitizmus erejének és a Szentszék politikai arculatának a felfedezése volt.

Bodó Csanád: A nyelv és a diskurzusok társas konstruktivista megközelítéséhez éppen a Moldvában szerzett tapasztalataim vezettek el; a „hogyan beszélnek a csángók?” kérdésének megválaszolhatatlanságából adódtak olyan újabb kérdések, amelyek már arról szólnak, hogy mit jelent emberek és csoportjaik számára a beszélés, milyen modelljeit alakítják ki a beszélés általuk elkülönített módjainak, és milyen következményei vannak mindennek akkor, amikor a nyelvi folyamatok intézményes alakítására történik kísérlet.

Călin Cotoi: Lásd a 2. pontban írtakat.

R. Chris Davis: Néhány csodálatos személyes tapasztalatra tettem szert a csángókkal kapcsolatban végzett kutatásom idején; itt különösen azokra gondolok, amelyek megváltoztatták gondolkodásmódomat úgy általában az identitásról, sőt ideértve a magamét is. Fel tudom idézni a Magyarfaluban/Arini-ben töltött időt, amit azelőtt tiszta „magyar” falunak képzeltem. De néhány nap múlva felismertem, hogy az évszázadokon és kontinenseken keresztül konstruált etnikai és nemzeti kategorizálások nagymértékben hiányosak és elégtelenek (*inadequate*), sőt meglehetősen problematikusak. Közelebbről megvizsgálva, a mindennapi élet és az emberi interakciók komplexitása és egyszerűsége egyaránt cáfolja az államok és nagyobb társadalom felállított egyértelmű kategóriákat. Ez a felismerés segített abban, hogy a hagyományostól eltérő felvetéseket fogalmazzak meg. Mind kevésbé érdekelt a *kik* is a csángók, mint a *mi*k is a csángók kérdése. Ráadásul hajlamos voltam romanticizálni a csángókat, mint valami távoli, egzotikus jelenséget és helyet. Eltartott egy darabig, amíg sikerült kiábrándítani magam ebből az elképzelésből, és felismertem, hogy a csángók is ugyanolyan emberek, mint mások: a családdal és a barátságokkal foglalkoznak, a munkával és a tanulással, szülőföldjükkel... és alkalmilag Istennel is. A történelem, a geopolitika és a néprajz a legtöbbjük számára sokkal kevésbé fontos, mint a számuk kifizetése, a vetésforgós ültetés vagy működképessé tenni a házasságukat.

Heltai János Imre: Moldvát akkoriban egyszerre határozta meg a hagyományos rurális életmód és annak gyors és látványos ellehetetlenülése. Úgy gondolom, ez egy olyan hosszabb folyamat, amelynek egy markáns fordulópontján (a „csángókérdés” politikai-közeleti felfutásának időpontjában, például a jelenlegi moldvai magyartanítási program alapjainak lerakásakor) szerezhettem első tapasztalataimat. Ekkor szerzett személyes élményem, hogy e feszültségek amellett, hogy letaglózók, azonosíthatók is, tehát alkalmasak arra, hogy rajtuk keresztül vizsgáljuk a társas valóság szövedékének általunk választott darabját.

Iancu Laura: Ezzel kapcsolatosan az adatközlőim „titokzatosságát” kell megemlítenem – ha szabad itt ezzel a kifejezéssel élni. Nyilván ezt a magatartást a

gyűjtési szituáció, az interjú valamelyest eleve megkívánja, előhívja. De mégis, olyan mesterinek tűnik, ahogyan feltárják magukat, a hitüket, hogy ezt mindenképp figyelemre méltónak gondolom. Úgy tárulkoznak fel, hogy közben énjük (egy része) a rejtekben marad. A rejtekből beszélnek ki. E tapasztalat hatására az interpretációs eljárásokban egy olyan „módszer” alakult ki, amely révén egy jelenség közel hozható, megfigyelhető, hogy közelről mennyire más, majd, mint egy postagalamb: visszaröppen. Megérinthető, és/de megfoghatatlan. Ez nyilván a vizsgált témák (hit, gondolat, mentalitás, metafizika, misztika, mágia stb.) természetéből, verbalizálhatóságuk korlátaiból is adódik. Akármilyen apróságról írok, az ember lebeg előttem. Aki az adott apróságot „kihordta”. Az adatközlők magatartása hozzászoktatta a kezemet, az írásomat a dramaturgiához.

Petteri Laihonen: A moldvai csángók vendégszeretete, becsületessége és segítőkészsége példaértékű. Például ahogy mindenütt finom máléval kínáltak, vagy amikor a hóviharban rekedt autónkat továbbsegítették.

Péntek János: Az egyik, amiben folyamatosan élményként is megerősített, hogy a nyelv mögött mindig látni kell a nyelvet beszélő embert, közösséget. A nyelv nyitja a beszélő ember, a nyelvközösség. A másik, ami ezzel összefügg, hogy a nyelvi stigmatizálás, megbélyegzés olyan seb, amely súlyosan befolyásolhatja mind az egyes beszélő, mind a közösség életét és sorsát.

Petres László: Lásd a 2. pontban írtakat.

Pozsony Ferenc: Úgy vélem, hogy a moldvai csángók jól példázzák, hogyan viszonyulnak, adaptálódnak a modernizációhoz azok a viszonylag elzárt falusi közösségek, melyek sokáig kimaradtak a globális folyamatokból.

Tánczos Vilmos: A moldvai csángókkal való személyes találkozások, azaz az ún. „terepmunka” révén talán kissé közelebb tudtam kerülni ahhoz a keresztény vallásos-szimbolikus világképhez, amely a reformációval elkezdődött, majd több évszázadon át tartó szekularizációs folyamatok előtt egész Európában meghatározta az emberek életét, világképét. Az emberiség által létrehozott sok világértelmezés közül voltaképpen csak ez a keresztény kultúra az, amelyet valamennyire ismerek, és tanárként is ezt a világot tanítom több kurzus keretében, immár évek, sőt évtizedek óta. Ezt a kultúrát is, ugyanúgy, mint akármelyik másikat, természetesen tanulni kell. Ezért olvasunk könyveket, ezért járjuk a múzeumokat, nézzük a templomok freskóit, szárnyas oltárait. De azt hiszem, hogy a már halott, mára már értelmüket veszített tárgyakat, rituális szövegeket csak egy olyan élő kultúra által lehet igazán megérteni, amelyekben ezeknek a tárgyaknak, szövegeknek még valódi funkciójuk volt. Vagyis csak akkor, ha beszélhetünk olyan emberekkel, akik még élő módon viszonyulnak ehhez a hagyományhoz, ha megfigyelhetjük a viselkedésüket. Én a moldvai csángók között, illetve részben a Székelyföldön is még találkoztam olyanokkal, akikről megérthettem ezt-azt arról, hogy mit is jelent ez a középkorias gyökerű, de a magyar hiedelemvilág elemeivel átítatott keresztény vallásos-szimbolikus világkép, amelyet a maga teljes rendszerszerűségében és szépségében Dante írt meg az *Isteni Színjáték*-ban. Igen, én elsősorban időutazásokat tettem Moldvában, és bevallom, a csán-

gó múlt ma is jobban érdekel, mint az ún. „csángó jövő”, amiről – tudomány ide vagy oda – valójában semmit nem lehet tudni.

■ 4. Amennyiben csupán egy (esetleg kettő) olyan jelentős tudományos felismerést kellene megneveznie, amely a moldvai csángók között végzett kutatásai/tapasztalatai alapján fogalmazódott meg az Ön számára, mi lenne az?

Meinolf Arens: Lásd a 2–4. kérdésre adott válaszokat a 3. pontban.

Agnieszka Barszczewska: Számomra a legfontosabb tudományos felismerés a moldvai csángók kutatásával kapcsolatban az volt, hogy a nemzeti identitás az ő esetükben kevésbé releváns kategória. Identitásuk – legalábbis az általam kutatott időben (19. század, illetve a 20. század első fele) – nem politikai jellegű, így nem nemzeti, hanem sokkal inkább kulturális (vallási-nyelvi-területi). A Vatikáni Titkos Levéltárban elvégzett kutatásom alapján azt is bátorodom mondani, hogy a moldvai csángók továbbélésüket egyedi identitással rendelkező népcsoportként legnagyobb mértékben a római katolikus egyháznak köszönhetik. A római katolikus misszió a 17. századtól kezdve működött Moldva területén, amikor Közép-Kelet-Európa képét nem a nemzeti öntudat, hanem a multinacionális és multietnikus birodalmak határozták meg. A misszió feladata tehát a moldvai csángók katolikus vallásának megőrzése volt, s úgy néz ki, hogy ez sikerült is. De mivel minden éremnek két oldala van, a missziós tevékenység „mellékhatása” a csángó nyelvjárást használók számának a csökkentése volt, ami a moldvai csángók nyelvi feloszlásához vezetett. Mindenesetre azt lehet mondani, hogy a mai moldvai csángó identitásra a római katolikus egyház, így a saját területi érdekei megvalósítására törekvő Szentszék volt a legnagyobb hatással.

Bodó Csanád: A Moldvai Csángómagyar Oktatási Program gyakorlatát a nyelvi revitalizáció nemzetközi tapasztalatainak és elméleteinek perspektívájából értelmeztük. A nyelvi revitalizáció a múltban beszélt nyelv újrateremtésére tett kísérlet, amelynek a meghatározó eszköze a nyelv újratanítása és újratanulása, elsősorban az írásbeliség felhasználásával. Mivel az ilyen nyelvek főleg beszélt nyelvek, az írásbeliségnek rendszerint nincsenek olyan jelentős előzményei, amelyekre a nyelvi aktivizmus támaszkodhat. A szóbeli kultúrájáról ismert moldvai magyar nyelv felélesztése során is fontos szerepe van a magyar írásbeliségnek. E szerep empirikus vizsgálatához a magyarországi OTKA támogatásával 2015–2017 között nyelvészeti etnográfiai kutatást végeztünk az oktatási program résztvevői között. A kutatás fő kérdése az volt, hogy a Moldvában kialakuló új írásbeliség hogyan felel meg a program iránt megfogalmazódó két elvárásnak. Az egyik ilyen elvárás az, hogy a gyerekek megtanuljanak magyarul, és akár magyar nyelvű középiskolában vagy egyetemen tanuljanak Erdélyben vagy másutt. A másik, hogy az archaikusnak és ezáltal kiemelkedően értékesnek gondolt csángó nyelvjárás megőrződjék a helyi közösségekben.

A program keretében létrejövő szövegek megszületését és alakulását Fazakas Noémival (Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem) elemeztük; egy olyan reprezentatív kiadványt, amely a gyerekek saját falujukról szóló írásait gyűjtötte össze, valamint főképp magyarországi „keresztszüleiknek” – a program támogatóinak – írt leveleiket. Kimutattuk, hogy az új írásbeliség új „nyelvet” eredmé-

nyez, egy olyan csángó nyelvjárást, amely abban különbözik az idősebbek beszélt nyelvétől, hogy csekélyebb mértékű román nyelvi hatást és arányaiban több helyi – „csángós” – nyelvi jellemzőt tartalmaz. A kutatás más nyelvi revitalizációs programokra is kiterjeszthető legfőbb eredménye, hogy a hitelesség megteremtésének kísérletét a nyelv felélesztésének központi elemeként azonosítottuk. Ha az így megszülető szövegeket az érintettek autentikusnak látják, a nyelvi revitalizációt is sikeresnek fogják tartani.

Călin Cotoi: Azt mondanám, hogy az egyik legfontosabb tudományos felismerés vagy pontosabban elméleti-módszertani eszköz, amit a csángótéma kutatása során kifejlesztettem, az a „csángóság alakzatai”. Az angol „alakzat” (*figure*) kifejezés kétségkívül homályos fogalom, mivel vonatkozhat számokra, formákra, retorikára és mozgásra is. Ez a többértelműség mindazonáltal hasznosnak bizonyult annak megértésében, ahogyan a valláspolitikák, a nemzettudományok, a hivatalos bizonyítékok, az etnikai tisztaság kérdése, a múzeumok és kiállítások, a statisztikák, valamint a modernitás és az archaikusság közötti feszültségek, a népességcseretervek és a Közép- és Kelet-Európában gyakorolt vándorlási formák összeérnek, hiszen ezek különböző időpontokban ugyan, de egytől egyig alapvető módját nyújtják a csángókra vonatkozó meghatározások rögzítésének.

R. Chris Davis: Legfontosabb tudományos eredményeim közt szerepel a Securitate bukaresti levéltárában felfedezett levelezés a pap Iosif Petru Pal és a román eugenikus, Petru Râmneanțu között a második világháború idején. Ez azt mutatta meg, mennyire fontos volt a csángó hívek érdekében eljáró papok számára annak bizonyítása a román államnak, hogy a moldvai római katolikusok, az Antonescu-rezsim számára kielégítő mértékben „románok” voltak. Számomra elég világos, hogy ezeknek a papoknak az elsődleges motivációja a csángók deportálásának vagy (az etnikai tisztogatások esetében használt eufemizmussal élve) „áttelepítésének” megelőzése volt. A bákói levéltárban megtaláltam Dumitru Mărtinaș könyvének eredeti kéziratát is, és aztán rengeteg információt a bátyjáról, Ion Mărtinaș papról, aki a Vaszgárda tagja volt. A magyar oldalon a Magyar Nemzeti Levéltárban felfedeztem annak a második világháború alatti kormányülésnek a jegyzőkönyvét, amelyeken a „hazatelepítési” terv megszületett. Nekem elég egyértelmű, hogy a magyar kormányt sokkal kevésbé a csángók „megmentése” érdekelte, mintsem az, hogy velük népesítsék be újra a Vajdaságnak azokat a területeit, amelyeket a magyar állam „megtisztított” a szlávoktól és zsidóktól. Az előbbi példákban a csángókat egyfajta „szemüveggént” használtam, amin keresztül megvizsgálható Románia, Magyarország és a második világháború története, valamint a népességgpolitikák, a vallási viták és a többség-kisebbség politika.

Heltai János Imre: Össze tudtam vetni azt a 2000-es évektől a korábbiaknál is markánsabban megfogalmazott szociolingvisztikai tételt, mely szerint az egyes nyelvek szociokulturális konstrukciók, és mint ilyenek nem a természeti, hanem a társas valóság részei, annak függvényei, illetve azokat a tapasztalatokat, amelyeket moldvaiakkal beszélgetve szereztem. Így vált felismerhetővé számomra, hogy a magyar nyelvet vagy a „csángós beszédet”, ezek viszonyát ők egész más-hogy gondolják el, mint a Kárpát-medencében élő beszélők vagy akár én és más

kutatók, továbbá hogy mennyire fontos, hogy a beszélői és a tudományos perspektívák különbségeire figyeljünk.

Iancu Laura: Amivel a legtöbb időt eltöltöttem, az a népi vallásosság történeti hátterének a feltárása és a „katolikus identitás” történetiségének a kérdése(i). Utóbbihoz kapcsolódik a Boldog Oláh Jeremiás kultuszáról írt tanulmány is, ami – ismereteim szerint – a téma első néprajzi összefoglalója. A kutatást egyébként a Domokos Pál Péter hagyatékában őrzött anyagból végezhettem el. Az egyházi levéltári források révén a népi kultúra működését és változását érintő kérdések árnyalására törekedtem; a katolikus egyház „comunitatea catolică” etnonim éllel használt kifejezés a moldvai magyarok „katolikus identitására” tett hatására próbáltam ráirányítani a figyelmet.

Petteri Laihonon: Az európai etnolingvisztikai kategóriák történeti és helyzeti megkonstruáltsága. Más szóval: a moldvai csángók az ilyen típusú kategóriáknak nem tulajdonítanak akkora ideológiai jelentőséget, mint mások ezt máshol teszik, és így ezek viszonylagossága jól megfigyelhető. Így például nekem is mondták helyiek, hogy „ők nem beszélnek magyarul” (habár magyarul beszélgettünk), hanem „csángósan”, anélkül, hogy azt állították volna, hogy a csángó egy külön nyelv, hanem csak egy beszédmód.

Péntek János: Ezeket nyilvánossá tettem. Nem mondhatnám, hogy különösebb érdeklődést keltettek volna, de tudomásom szerint nem is vitatta, nem cáfolta meg őket senki. Az egyik a csángó név etimológiája, aminek óriási (ma már jórészt érdektelen) szakirodalma van. Lerágott csontnak tartottam, nem érdekelt különösebben a név megfejtése, emiatt nem is törtem rajta a fejem, csak rátaláltam (a csinál igével kapcsolatban). Azt hiszem, jelenségként és folyamatként fontos az is, amiről szintén írtam, ahogy ez a 18. század közepén megjelent stigmatizáló név lazította a moldvai magyarok mindaddig szilárd magyar identitástudatát, tápot adott a belső és külső kételyeknek azzal kapcsolatban, hogy ők valóban magyarok-e. Egy most megjelenőben lévő dolgozatban – részben annak apropóján, hogy 60 évvel ezelőtt jelent meg Szabó T. Attila alapvető tanulmánya a moldvai magyarok hármasságáról – újragondolva a kérdést arra jutottam, hogy a hármasság feltételezése nem megalapozott, ezt pontosabban látták a régiek, kezdve Petrás Incze Jánostól Lükő Gáboron át a kortárs kutatókig, például Benkő Lorándig, ti. azt, hogy típusában (és eredetében) a moldvai magyar kétféle: mezőségi és székely.

Petres László: Lásd a 2. pontban írtakat.

Pozsony Ferenc: A Moldvában élő római katolikus hiten élő csángó közösségek évszázadokon át ortodox közösségek szomszédságában éltek. A polgárosodás majd a modernizáció eredményei hozzájuk elsősorban román kapcsolatok révén érkeztek. Az 1990 után kibontakozó nemzetközi munkamigrációba is legtöbbször román csatornák, pályák segítségével kapcsolódtak be. Ezek a tények hosszú távon is alapvetően meghatározzák életstratégiáikat, kultúrájukat, nyelvhasználatukat és identitásukat.

Tánczos Vilmos: Előbb, a keresztény vallásos-szimbolikus világképről értekezve, azt hiszem, részben erre is válaszoltam.

Egy másik, számomra ugyancsak fontos kérdés a moldvai csángókra jellemző prenacionális közösségi identitás szerkezet működése. Ezt ugyancsak nehéz megérteni, hiszen mi, magyarok csak a Kárpát-medencén belül általános nemzeti identitás szerkezetben tudunk gondolkodni, nem tudunk mást elképzelni, mint amibe belenevelődtünk. A nemzet előtti identitás szerkezet kérdésének ma az ad tényleges és éles aktualitást, hogy a mai nagyfokú kulturális és nyelvi keveredések, migrációs jelenségek, társadalmi mobilitás következtében a 19. században kialakult nemzeti identitás szerkezetek átértékelődnek, és égetően időszzerűvé lesznek a „mi volt előtte?“, a „hogyan lett az, ami van?“, illetve a „mi lesz az után, ami most van?“ kérdések. A moldvai csángó közösségi identitás szerkezet pedig egészen sajátos, olyan, amilyennel a Kárpát-medencén belül nem lehet találkozni. Ezért ennek vizsgálata, magyarázata érdekes, jövőbe is mutató tudományos kérdés. És itt jegyzem meg azt is, hogy lényegileg összefügg a nyelvcsere és általában a kultúraváltás jelenségével is, amelyek ugyancsak korszerű, égetően aktuális problémák a mai európai emberek életében.

■ 5. *Mit gondol, milyen típusú, mely témakörökben és tudományterületen végzett tudományos vizsgálatok hiányoznak a csángókutatás területéről? Ön szerint milyen egyéb, nem tudományos kérdésekről lenne érdemes többet beszélni a csángókérdésben?*

Meinolf Arens: Azt hiszem, hogy az elmúlt évtizedekben nagyon fontos és elismert terep- és levéltári kutatási eredmények kerültek publikálásra a csángók múlt- és jelenbeli életmódjáról, mentalitásáról, vallásáról, társadalmuk belső működéséről. A történettudomány terén is fontos munkák születtek. Úgy gondolom, a jövőre nézve három téma talán fontos lenne a kutatásokhoz:

1. Az asszimiláció/akkulturáció után: az asszimilálódott csángók életvilága, mentalitása és vallásos képzetei. Mi a helyük ezeknek a csángóknak a modern román társadalmon belül? Másodrangú románoknak számítanak? Prominens esetek bemutatása a politika, a kultúra és a sport területéről. Talán a múlt ismeretében lehetne interjúkat készíteni asszimilálódott csángókkal a vallásról, identitásról. Mit jelentenek a „ceangăi“ [csángók] és kultúrájuk a jelenlegi román társadalomban? Milyen helyet foglalnak el a mainstream román történetírásban és historiográfiában? A román történetírók nagy csoportján belül tematizálódik-e és miként a csángók sajátos múltja? További fontos kérdés az internet befolyása mindezekre. Hogyan látják a moldvai ortodox románok az asszimilálódott csángókat?

2. A romániai római katolikus egyház helye a Vatikánban, Romániában és a világ egyházai között.

3. Vajon megvan-e annak lehetősége hosszú távon, hogy egy speciális regionális csángó etnosz/identitás alakuljon ki, olyasmi, ami a modern magyar és román identitás között helyezkedik el? Vagy csupán két opció áll a csángók előtt: magyarnak vagy románnak lenni?

Agnieszka Barszczewska: Mivel most már nem nagyon foglalkozom ezekkel a kérdésekkel, így nem ismerem a legújabb tudományos felismeréseket sem, de

érdekes lenne például megvizsgálni, hogy a vallás mennyire játszik, ha egyáltalán, meghatározó szerepet a mai moldvai csángó fiatalság identitásában.

Bodó Csanád: A „csángókutatást” a fenti megszorító jelentésben értve a Moldvai Csángómagyar Oktatási Program helyi beágyazottságának az etnográfiai kutatását tartom igen fontosnak. Az OTKA támogatásával bele is kezdtünk egy olyan kutatásba, amely 2019 és 2023 között vizsgálja, hogy a csíkszeredai Csángó Bentlakás diákjai miként találják meg a helyüket egy erdélyi város magyar nyelvű közegében, hogyan viszonyulnak a moldvai otthonukhoz, és egymás között hogyan alakítják ki a hovatartozás különböző nyelvi és nem nyelvi gyakorlatait. A kutatás szemléletmódját a minél nagyobb fokú részvételiség határozza meg, az a törekvés, hogy a nem helyi kutatók és a Bentlakás diákjai együttesen alakítsák ki és járják be azokat az utakat, amelyekeken el lehet jutni a csángó továbbtanulók nyelvi vonatkozásaiban jelentős változást mutató életének rendszeres megismeréséhez. Tudományon innen és túl, a moldvai magyar nyelvi háttérű beszélőkre és csoportjaikra vonatkozó bármilyen tevékenységben fontos lenne minél nagyobb teret nyitni a helyiek részvételének.

Călin Cotoi: Meglátásom szerint a csángó közösségekben az egyik fontos következményekkel járó társadalmi folyamat már jó ideje a migráció. Készültek ehhez kapcsolódóan jelentős tanulmányok, de azt gondolom, hogy ez a terület mégiscsak alulkutatott. Úgy hiszem, annak vizsgálata, hogy miként lehet különböző módokon csángónak lenni, izgalmas és fontos területe lehetne a „csángókutatásnak”. A csángók nemcsak közvetlenül egy nemzetállam által vagy a brubakeri módon a nemzeti kisebbségek, a nemzetiesítő államok és a külső nemzeti anyaországok közötti háromszögben vannak „kitalálva” (*being 'made up'*) (vagy éppen „ki nem találva”). Hanem az erdélyi magyar közösségek irányából, a transznacionális szervezetektől, a magyarországi magyar tudományosság és a román politika felől érkező politika és tudományosság dinamikája, valamint a gazdasági piacok, az emberek és áruk áramlásának újrendeződései folyamata mind-mind része lett azoknak a módoknak és kereteknek, amelyek között a csángók létüket megválaszthatják. Van néhány kutatás, ami ezeket a tágabb összefüggéseket tanulmányozza, de nem annyi, amennyinek lennie kellene.

Egy másik fontos dolog, amit a csángókutatás segíthet nekünk megérteni, az, hogy miként és miért maradhat néhány identitásválasztás kivitelezhetetlen a világnak ezen a részén. Azok az emberek, akiknek látszólag kontextuális identitásuk van, hiszen magyarok etnotörténelmi/etnográfiai perspektívából, de egyúttal románok is a nemzetépítés modernizációs folyamatainak köszönhetően, miért nem képesek kettős (etnikai és államhoz kötődő – *hyphenated*) identitást választani? Ez a felvetés azon összetett módozatokra irányítja a figyelmet, amelyen keresztül az etnikai identitások mint egyéni vagy kollektív választások megnyilvánulnak (vagy sem) Közép- és Kelet-Európában.

R. Chris Davis: Csak a magam nevében beszélhetek és a saját történészi érdeklődésemről, de azt gondolom, hogy érdekes lenne további kutatásokat végezni a román kommunizmus alatti egyházi életről, beleértve a római katolikus hierarchia politikájának mély és árnyalt tanulmányozását is ebben az időszakban. A román Securitate Levéltára (*Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității* – C.N.S.A.S.) rengeteg információt tartalmaz, bár ezeknek a

levéltári anyagoknak a természete, beleértve azt is, hogy miként gyűjtötték össze az információkat, bonyolult és kényes kérdés. Korábban a jászvásári püspökség levéltárába csak bizonyos kutatókat engedtek be. Különösen valláskutatók használhatnák eredményesen a levéltár gyűjteményét. Végül igen izgalmas vállalkozás lehetne, véleményem szerint, a közelmúltban, mondjuk az 1970-es évektől a kétezres évek elejéig dolgozó csángókutatók története, talán egy oral history kutatás keretében. Ez a projekt azokat a Csángóföldön tevékenykedő elszánt néprajzosokat, aktivistákat, szervezeteket és intézményeket vizsgálná – beleértve a Budapest, Bukarest, Kolozsvár, Jászvásár és Bákó közötti együttműködéseket és versengést is –, amelyek a csángó közösséget a kutatás tárgyaként vagy kutatási területként határozzák meg.

Heltai János Imre: Tekintettel arra, hogy moldvai kutatásaimat nem feltétlenül „csángókutatásnak” tartom, nem is szeretném és tudom megmondani, hogy miről lenne érdemes többet beszélni a „csángókérdésben”. Engem érdekel, hogy hogyan tárhatók fel a helyben cirkuláló és a Kárpát-medencéből importált ideológiák és gyakorlatok hálózatai, hogyan, milyen feszültségekben hatnak ezek egymásra. E kérdések kapcsán annak vizsgálatát is izgalmasnak tartom, hogy kutatás, aktivizmus és részvételiség (utóbbin a helyiek előbbi kettőbe való sikeres bevonását értem most) hogyan tudnak egymással összekapcsolódva új utakat nyitni egymás számára.

Iancu Laura: A történeti kutatások hiányáról ejtettem már szót. Nagy problémának tartom, hogy a 20. század történetéről nincsenek történész munkák. Gazda József, Beke György kötetei, egynehány önéletírás és persze forráskiadvány hiányában óriási gondban lennénk. Hiányolom az egyháztörténeti kutatásokat, a helyi plébániatörténeteket. A témák felsorolása helyett inkább azt mondanám: alighanem minden diszciplína találna magának kutatásra érdemes, izgalmas kérdést. Hosszú évekre, évtizedekre.

Petteri Laihonen: Általában a moldvai magyarok/csángók belső, „bennszülött” szempontjait jobban feltáró kutatások hiányoznak, amihez több moldvai származású fiatal kutatóra lenne szükség.

Péntek János: Nem vagyok annyira tájékozott, hogy erről nyilatkozzam. Fontosnak érzem a múltra vonatkozó olyan források feltárását, mint amivel Petres László keresett meg legutóbb: a moldvai temetők kutatását. Más tekintetben is a gyakran mellőzött, de leghitelesebb szövegekhez kell visszanyúlni, a hiteles tanúkhoz, mint amilyen Perka Mihály vagy a jóval fiatalabb nemzedékből Duma András. A *Moldvai Magyarország* legutóbbi számában szintén tanulságos volt számomra a forrófalvi plébánossal és az Antal-Vajda Jánossal készült interjú. Az ő, korántsem egyező nézőpontjuk fontosabb számomra, mint az ideológiák. Ami ritkán kerül szóba, a szakirodalomban szinte egyáltalán, az a peremen élő székeliek elutasító, lenéző attitűdje a moldvai magyarokkal szemben.

Petres László: Halász Péter az *Eredmények és feladatok a moldvai csángók néprajzi kutatásában* című 1994-ben, majd bővítve és átdolgozva 2002-ben megjelent tanulmányában részletesen áttekinti a tennivalókat. Azóta még bővült ez a lista. Számomra mindenképp. Még nagyon sok anyag, feltárni és rögzíteni va-

ló információ vár leírásra. Sajnos azok, akik magyarul vagy akár románul el tudnák mondani, mesélni az öregektől átvett tudást, rohamos mértékben fogynak. Velük együtt ér véget a tudás egy több évszázados átöröklési módja is, amely tartalom és forma ennek a közösségnek az önazonosságát, identitását adta. Ez a jelenség viszont nem számolta fel az újabb generációk kíváncsiságát és igényét egy új formában elérhető, szervezhető, átfogalmazott tartalommal bíró identitás iránt. Erről úgy érzem, hogy nagyon kevés szó esik a „magyar oldalon”. Nyilván, ehhez át kellene gondolni, fogalmazni a kizárólagosan nyelvi alapon megkonstruált ideológiákat, identitások lehetőségét. Lehet, hogy már nem értik és nem érdeklik az öregek hosszas meséi a kizárólag vagy inkább románul értő és megszólaló fiatal és középgenerációkat, de azért igényük megvan egy egyszerű, átlátható, hihető formában, tartalomban megfogalmazott saját „történelem” iránt. Ami nagy vonalakban kapcsolódna az öregektől még ismerős történetekhez, részleteiben viszont az új, megváltozott világ és a környező, többségi nemzet elvárásaihoz is igazodna.

Pozsony Ferenc: Úgy vélem, hogy a csángó falvakban is, egészen a közelmúltig, a család volt az a legfontosabb intézmény, mely döntő szerepet játszott a nyelvtanulásban és -használatban, a vallásos és a kulturális minták kialakításában, valamint az önazonosság megalapozásában és formálásában. Továbbra is fontos tudományos feladatnak vélem annak kutatását, hogy a moldvai csángó famíliák különböző tagjai hogyan válaszolnak a modernizáció, a globalizáció és a munkamigráció kihívásaira.

Tánczos Vilmos: A tudományos kutatásokat nem társadalmi szükségletek vagy ideológiai elvárások irányítják. A csángókutatás igazán fontos tudományos eredményei sohasem ezekkel összhangban születtek, sőt gyakran épp ezek ellenében jöttek létre (lásd például a fentebb említett „földalatti” gyűjtéseket). Azt hiszem, akiknek módjában áll tényleges társadalom-, vallás-, oktatáspolitikai stb. folyamatokat irányítani, az idevágó tudományos munkákat nem hajlandók, illetve nem is képesek elolvasni. A tudomány autonóm, következőképpen hagyni kell a tudomány hajóját, hogy járjon arra, amerre a kutatások belső logikája, az egymásból következően feltett kérdések vezérlik. Ezért segíteni, támogatni kell a kutatókat, bízni kell bennük.

■ 6. *Hogyan értékeli a csángó falvakban történő magyar oktatási program eddigi eredményeit? Milyen jövőt képz el a moldvai csángó oktatási programnak? Van olyan szerkezeti, ideológiai, módszertani stb. eleme a projektnek, aminek Ön szerint – ideális esetben – másképp kellene működnie, vagy aminek esetleg akár különösebb nehézségek nélkül változtatni lehetne?*

Meinolf Arens: Véleményem szerint ez a kérdés nagyon egyszerű. Addig, amíg valaki akar és szeret oda járni, és van rá érdeklődés, ez jó és legitim dolog. Alapvető emberi jog az anyanyelven történő tanulás lehetősége az iskolában és az anyanyelv használata nyilvános terekben. Ugyanígy van ez a vallás esetén is – de ez függ a Vatikán kulcsszereplőitől.

Agnieszka Barszczewska: Én, mint külföldi, inkább pozitívan értékelem a magyar oktatási programot. Természetesen az én véleményem csak az elméletre vo-

natkozik. Azt is el tudom képzelni, hogy a magyar nyelvvel való rendszeres érintkezés egyrészt segíti a moldvai csángó kultúra továbbélését, másrészt viszont a sztenderd magyar nyelv a csángó nyelvjárást is befolyásolja. De ez sem rossz, hiszen a nyelv folyamatosan változik, fejlődik, s ezért nem értek egyet az- zal a véleménnyel, hogy a magyar oktatás a csángó kultúra végét jelenti. Éppen ellenkezőleg: a magyar érdeklődésnek köszönhetően a régi csángó nyelvjárás mint a szellemi kultúra része meg lesz örökítve a jövő nemzedékeknek.

Bodó Csanád: A program szakmaiságának szükségszerű eleme az imént em- lített lokális beágyazottság empirikus vizsgálata. Ennek kutatása – a program ke- vésbé standardizált működésével összhangban – kvalitatív; az oktatás helyszínei között olyan különbségek vannak, amelyek nem teszik lehetővé az általánosí- tást. (Az összehasonlítást viszont nem zárják ki.) A nyelvészeti etnográfia vá- laszt adhat arra, hogy a helyiek és a velük kapcsolatban álló aktivisták és intéz- ményeik hogyan értékelik a magyartanítást, mit gondolnak a jövőjéről, és mit változtatnának rajta a programba bevonódott résztvevőként.

R. Chris Davis (6–7. kérdés): Attól tartok, jómagam túlságosan, kívülálló va- gyok ahhoz, hogy a csángó falvakban működő magyar oktatási program kérdé- séről megalapozott véleményt nyilvánítsak, azon kívül, hogy a kisebbségi nyel- vi és kultúra iránti jogokat tiszteletben kellene tartani.

Heltai János Imre: Nagyra értékelem azokat a szakembereket, akik részt vet- tek a magyar oktatási program elmúlt mintegy két évtizedében. Remélem, hogy sokáig és sikeresen működik még a program, egyre több gyerek vesz majd részt benne.

A programot szerintem olyan dilemmák veszik körül, amelyek a 4. pontban említett, számomra meghatározó felismeréshez kapcsolódnak: amit a moldvaiak „csángós beszédként” emlegetnek, nem feltétlenül azonos azzal, amit magyaror- szágiak helyi nyelvváltozatként, csángó nyelvjárásként tartanak számon. Mindig arra lettem figyelmes, hogy a moldvaiak megszólalásokról való gondolkodásá- nak alapja nem a nyelv fogalma: ehelyett beszédet, csángós beszédet emleget- nek. Egy asszony azt mondta 2015-ben Magyarfaluban, hogy ez a csángós be- széd abban különbözik a tiszta magyartól, hogy vannak benne „beszédek, me- lyek jön, mint mikor románul mondjuk műk”. Nem magyar változatként, nem is két nyelv keveredéséből létrejövő változatként gondol e „beszédekre”. Azt mondja ehelyett, hogy vannak ebben elemek, amik nem románok, de olyanok, mintha románok lennének. A nyelvek határait átlépik, pontosabban máshogy értelmezik a „csángós beszéd” terminust használó beszélők. Ez a szerintem fon- tos megállapítás az oktatási programban részt vevő szakemberek munkájára is hatással lehet.

Iancu Laura: Nem vagyok a téma szakértője, a moldvai oktatási program eredményeinek az értékelésében nem vagyok kompetens. Az én álláspontom az, hogy a moldvai magyarság a magyar nemzet szerves része; romániai magyar et- nikai kisebbség, a romániai magyarság része. Tehát utóbbira érvényes jogok és kötelezettségek illetik meg. A magyar nyelv oktatásának egyetlen elfogadható formája számomra az lenne, ha az a román törvény által engedélyezett óraszám- ban, a romániai magyar tankönyvek szerint történne. Természetesen csakis az

azt igénylők számára. Ez nem teszi szükségtelemmé, sőt megkívánja a felzárkóztató foglalkozások (civil) megszervezését, megtartását, ugyanakkor tisztos és megfelelő felkészítést nyújtana a romániai magyar felsőoktatásra készülők számára, és egyáltalán a moldvai magyar etnikumú román állampolgár részesülne mindabban, ami elidegeníthetetlen joga, függetlenül attól, hogy éppen hol él. Semmi egyébre nem gondolok itt, pusztán csak az önképhez, identitáshoz tartozó műveltséghez való természetes hozzáférésre.

Petteri Laihonon: A magyar oktatási program nemzetközi összehasonlításban mindenképpen sikeresnek mondható. A részt vevő gyerekek motiváltak, lelkesen járnak órákra és vesznek részt mindenféle hagyományörző tevékenységekben és különböző programokon. A tanárok elkötelezettek, otthonos hangulatot tudnak teremteni a gyerekekkel, és a nehéz körülmények ellenére kiválóan végzik a munkájukat. Talán a legsürgetőbb szakmai feladat egy nyelvi revitalizációs módszertan kidolgozása lenne a moldvai magyar nyelvoktatáshoz. Ezt legjobban a gyakorló tanárokkal, moldvai magyar szülőkkel és fiatalokkal együttműködésben lehetne megvalósítani. Ez azért is fontos lenne, mivel a nyelvcseré folyamata egyre inkább előrehalad, ezért a jövőben szükségszerűen a nyelvi revitalizációs tevékenységekre fog áttevődni a hangsúly az oktatási programban.

Péntek János: Az oktatás értékét és értelmét nem lehet mérlegelni sem a befektetett pénz függvényében, sem annak alapján, ki hogyan látja a moldvai magyar közösség jövőjét. Ez csak destruktív stratégiához vezethetne. A programtól azt semmiképpen nem lehetett elvárni, hogy megállítson vagy éppen megfordítson több évszázados folyamatokat. De bizonyára része volt és része van abban, hogy közelítette egymáshoz a moldvai magyar és a magyar kultúrát, magyar nyelvváltozatként a moldvaiak nyelvjárását. Személyeket és helyi közösségeket. Eljuthattak a magyar kultúra közegébe olyan személyiségek, mint a ma már idősebb Demse Márton és a nála fiatalabb, szintén költő Duma-István András, az énekes és keramikus Petrás Mária, a néprajzban doktori fokozatot szerzett Nyisztor Tinka és Iancu Laura, a névtanos nyelvész Trunki Péter, az íróként feltűnt Gábor Felicia, az egészen fiatal Timaru Carina. Ebben a közelítésben lehet látni az oktatási program lényegét. Abból, amit maguktól az oktatóktól megtudtam – Máthé Krisztától, akit sikerült rábeszélnem az *Apróka eszponka* kiadására, Petres Lászlótól, akivel folyamatosan kapcsolatban állok, Kosztándi Tímeától, korábban Hegyeli Attilától, akit 2013-ban, lemondatása évében a Nyelvörzés Díjával jutalmaztunk az AESZ-ben –, arra következtethettem, hogy a helyi és a hatósági (politikai) ellenkezéssel kívül az (volt?) a fő akadály, hogy hiányzott az ilyen programokban nélkülözhetetlen bizalom és a belső egyetértésen alapuló szervezettség. Ez folyamatosan változik, nem tudom, jó irányba-e. A program és az oktatók viszonylagos stabilitását kellene erősíteni, a program leggyengébb pontja ugyanis a fluktuáció: jönnek, mennek a különböző helyekről származó, eltérő felkészültségű oktatók, ilyen körülmények között nem várható el sem a beletanulásuk ebbe a különleges munkába, sem a beépülésük a közösségbe. Kevesen vannak az önfeláldozóan kitartók, hűségesek, felkészültek, szellemileg és lelkileg is empatikusok. Őket nagyon meg kellene becsülni.

Petres László (6–7. kérdés): Moldvában a magyar nyelvi foglalkozást, a magyar nyelv tanítását egy nagyon összetett kérdéskörnek látom. Ezeket a kérdése-

ket újra és újra felteszem magamnak, amikor egy-egy tanévet, tantervet összeállítok, a hozzá rendelt módszereket megkeresem és a kalagori helyzethez igazítom. A tanterv egyik sajátossága, hogy részleteiben személyre szabott. Az elsődleges szocializálódást, a helyi kultúrába, a román nyelv mellett a helyi nyelvjárársba való belenevelődést a család, a rokonság, a szomszédság minden gyerek esetében különböző mértékben biztosítja. Ez alapvetően meghatározza a nyelvjárás rögzülésének, a hozzá való érzelmi, racionális viszonynak az alakulását. Az otthonról hozott nevelést, viszonyt szoktam felmérni, amikor egy gyermek jelentkezik magyar foglalkozásra. Ez az egyik alap, amire építeni fogok. Olyan alap, ami túlnyúlik a gyereken, és összekapcsolja a szülőt, nagyszülőt, szűkebb-tágabb rokonságot. A gyermekben kialakuló, kialakítandó, megszilárduló nyelvi otthonosság a másik fontos alap és célkitűzés számomra. Ez a rokonsággal, a tággan értett közösséggel való szolidaritás alapja is. Ez dönti el később a szülei, nagyszülei magyar nyelvéhez, kultúrájához, hagyományaihoz való viszonyát. Nyelvi otthonosság nélkül nincs mélybe gyökerező hagyományörzés.

Továbbá nagyon nehéz kérdés, hogy hogyan ne szociális problémaként kezeljük a nyilvánvalóan szociális problémát. Nagyon sok tanítványom családjá szegénységben él. Számukra ez az állapot kétségtelenül motiváló tényezőt jelent a támogatások, segítségék rendszerébe való bekerüléshez. Másrészt a szegénység megnövekedett empátiaigényt, frusztrációt, viselkedéssbeli problémákat is magával hoz. Ezek kezeléséből igyekszem teljesen kizárni a kiváltó okokra való akár rejtett hivatkozást is, megelőzve a fatális meghatározottság gondolatának, viselkedés mintájának kialakulását a gyermekben. Évek óta két hintából, csúszdából, kötélmászókából kialakított játszótérre alapozott, agresszivitás- és konfliktuskezelő, figyelem- és egyensúlyérzéket fejlesztő játékokkal igyekszem a fentebb vázolt problémákat feloldani. Részben az otthonról hozott, sokszor többgenerációs traumák miatt nagyon sok gyerek tanulási problémákkal küzd. Ez a probléma a tanulóim több mint háromnegyedét érinti. Ezért finom motorikus, a figyelmet és logikai készségeket fejlesztő feladatsorokat találtam ki, amelyeket szinte minden gyerekkel külön végigvesszünk. Az írószer használatától, ami nálam szinte kizárólag ceruzát jelent, a saját képzeletükre hagyatkozó rajzokig bizony sokszor nagyon hosszú, többéves utakat teszünk meg.

A viselkedési sajátosságok, reakciók, attitűdök, vagyis a rejtett tanterv elsajátítása is kiemelt szempont. Az általam tartott magyar foglalkozások érzelmi telítettsége a fentebb vázoltak és az otthonról, a közösségből hozott viszonyok miatt nagy. Naponta hozzák el az otthoni, iskolai és az egyházi *after school* program idején felgyűlt feszültségeiket, és a kisebbek öntudatlanul, a nagyok tudatosan pont az érzelmi telítettség biztosítékában kiengedik. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy az iskola, az egyház által szervezett és kötelezővé tett *after school* programok, ahová tanítványaim többsége is eljár, és az otthoni, mindennapi élet mellett a magyar foglalkozások csak kis mértékben képesek nehézségeiken enyhíteni vagy azokat megoldani.

A fentebb vázolt problémákat, a rájuk kitalált módszereket úgy építettem be a tananyagba, hogy nem tantárgyalapú oktatásban gondolkodom. Ez utóbbiról Kalagorba érkezésem után nagyon hamar kiderült, hogy nem járható út. Téma-
hetek, valamint az erdei iskola szempontjait dolgoztam össze tanulás-, személyiségfejlesztő gyakorlatokkal. Három meghatározó tematika – az egyházi év ünnepei, jeles napjai, a helyi hagyomány és kulturális örökség, valamint a magyar ábécé, pontosabban, a standard és a vernakuláris nyelv hangtani sajátosságainak

tudatosítása – és ezen tematikák kombinációja adja a foglalkozásaim gerincét. Az első két tematika a kalagoriak kivételesen erős vallásossága, Mária-kultusza és gazdag hagyománya miatt a válaszom elején említett generációkat összekötő kapocs szempontjából is kiemelt jelentőségű. Ebben az esetben a helyi nyelvjáráson való megszólalás teljesen természetes, még részemről is. A hangtani sajátosságokkal való ismerkedés számomra, elsősorban a standard és a helyi nyelvváltozat közötti, ismét csak összetett, kulturálisan, pszichésen terhelt távolság leküzdését jelenti. Mind a tartalmak, mind a módszerek, viszonyok átadásának, működésének a modellje az élő beszédhelyzet és a nyelvi játékon, szavakkal, gesztusokkal artikulálható szerepjátékok humora. Ezért ugyanúgy viselkedünk, beszélünk, gondolkodunk a tanítványaimmal, akár magyar foglalkozáson vagy kint az utcán, az üzletben, búcsúban, templomban vagyunk együtt. Mint mondtam, ez egy személyre szabott, hosszú időre tervezett és felépített módszer.

A nyelvvesztés egy folyamat, amit csak akkor értünk meg, ha bekerültünk ebbe a folyamatba. Mivel nem egy statikus állapot, mindent évről évre újra kell tervezni, még ha a meghatározó tényezők állandóak is. Megérteni és elfogadni a változásban rejlő állandóságot úgy gondolom, azt jelenti, hogy talán jobban megértjük azt a közösséget is, ahová tanítani érkezünk. Megértettem és elfogadtam, hogy évek munkája lesz látszólag oda, hogyha a gyerek, a család úgy dönt, hogy már nem jön magyar foglalkozásra, hogyha kiköltözik Olaszországba. Minél korábban lépek be az elsődleges szocializáció bonyolult rendszerébe, annál nagyobb az esélye, hogy a két-három éve született gyerekek és családjuk számára továbbra is természetes lesz a közösség nyelvjárásának bár egy alapszintű elsajátítása. A nyelvvesztés minden csángóföldi oktatási helyszínen, minden moldvai magyar közösségben fokozatos folyamat. Fontos összetevője ennek a folyamatnak a szolidaritás, a magyar nyelvjárási, nyelvi közösség, otthonosság hiánya vagy megléte, megélése. Ennek a mozzanatnak az erősítésére, tudatosításra a Csengő vers, a Baka András csángó mesemondó találkozó és a Mámómtól tanultam rendezvények gondolati háttérének kialakításában tettem módszertani javaslatokat.

Pozsony Ferenc: A moldvai csángók nyelvjárása, szóbeli és tárgyi kultúrája a magyar, a romániai és az európai örökség igen értékes részét képezi. Határozottan elutasítok minden egyneműsítő törekvést. Messzemenően támogatok minden olyan kezdeményezést, mely biztosítja ennek a becses szellemi és tárgyi örökségnek és éltető csoportjainak, közösségeinek a fennmaradását.

Tánczos Vilmos: Az értékelést két szinten lehet és kell végezni: egyfelől személyekben, másfelől közösségi kultúrában kell gondolkodni.

Előbb lássuk a kérdést az egyén szintjén. A 2000–2001-es tanévtől lassan megszerveződött, majd fokozatosan egyre több csángó gyereket foglalkoztató magyar oktatási program egészen biztosan pozitív módon alakította a gyermekek világlátását. Már maga az is eredmény, hogy új oktatási módszerekkel, új pedagógusi habitusokkal ismerkedtek meg. A program kedvezően alakította a Kárpát-medencei magyarságról kialakult képet is. Az „ők, a magyarok” és a „mi, a csángók” dichotómiát ugyan nem szüntethette meg, de a moldvai csángók a program révén egyénileg is érezték, hogy a magyarországi és az erdélyi magyarok törődnek velük. Ez a szimbolikus üzenet egy viszonylag szűk réteg számára kétségkívül igen fontos volt, mások számára nem volt túl jelentős, és megfigyelhető volt az is, hogy az évek teltével egyre kisebbé vált az ellene tiltakozók aránya is.

A magyar oktatási program a benne részt vevő gyermekek alapvetően román nyelvhasználatát nem befolyásolta, sőt többségük esetében még a magyar nyelvismeretükre is csekély hatással volt. A gyerekek között kevesen voltak azok, akik a magyar oktatási programnak köszönhetően képessé váltak arra, hogy iskoláikat a Székelyföldön magyar nyelven folytassák, és szülőföldjükre hazatérve nyelvhasználatukban ezek a gyerekek is visszaasszimilálódtak. A program folytatására létrehozott intézményi keretek (Csíkszeredában, Gyimesközélpokon) a nyelvcsere felgyorsulása és az oktatási program hiányosságai miatt ma kiüresedőben vannak: nincsenek rá jelentkezők, illetve a jelentkezők nem képesek a követelményeknek megfelelni. Megfelelő magyar nyelvi kompetenciákkal rendelkező saját csángó értelmiségi réteg az 1989 óta eltelt 30 évben nem alakult ki. Ennek egyik jele az is, hogy a magyar oktatási programnak ma alig vannak helyi származású tanárai.

A moldvai csángók nyelvcserejét talán meg lehetett volna állítani, ha az 1947–1953 között működő magyar iskolákat, ideértve a bákói tanítóképzőt is, nem szüntetik meg, és ha a csángók kapcsolatai a Kárpát-medencei magyarság kulturális és egyházi intézményeivel a modernitás korában kedvezőbben alakulnak. De a 2000 táján nagy nehézségek közepette újraindított magyar oktatási program a teljes nyelvcserehez vezető nyelvi folyamatokat nem tudja már teljesen befolyásolni, mert ezeket a folyamatokat más, a társadalmi élet minden területén erőteljesen ható, végső soron igen összetett tényezők irányítják. A magyar oktatási programnak ma már arra kell felkészülnie, hogy oktatói a magyar nyelvet mint idegen nyelvet tanítsák, hiszen az iskolás korú gyerekek szülei ma már egymás között is jobbra románul beszélnek, és így a gyerekek már passzív résztvevőkként sem kerülnek magyar nyelvű beszédhelyzetekbe.

■ 7. *A magyar oktatási projekt fennállása óta tudományos viták színterét képezte, különösen azzal kapcsolatban, hogy a magyar nyelvi sztenderdet vagy pedig a helyi nyelvváltozatot kell-e oktatni. A kétféle elképzelés eltérő módszertani és ideológiai célokat feltételez és nyelvpolitikai értelemben is különbözik (a hivatalos oktatás keretében például kevésbé lehet rugalmasan változtatni a kötelező tananyagon és az oktatási módszereken). Miért nem lehet konszenzusra jutni ebben a kérdésben, illetve lehetséges-e „arany középút”?*

Meinolf Arens: Lásd a 8-as és 9-es pontban írtakat.

Agnieszka Barszczewska: Azt hiszem, erre már az előző kérdésnél válaszoltam: tudom, hogy sokan ártalmasnak tartják a magyar nyelvi sztenderd csángó nyelvjárásra gyakorolt befolyását. Én nem hiszem, hogy ez rossz. Egy jó példa a lengyelországi kasubok helyzete lehet: a kasub Lengyelországban a regionális nyelv státusával rendelkezik, s bár a szláv nyelvcsaládon belül a lengyelhez nagyon közeli rokonságban áll, még mindig élő, sőt irodalmi nyelv is. A moldvai csángók helyzete annyiban eltérő, hogy az iskolákban az oktatási nyelv nem a sztenderd magyar, hanem a román. Az „arany középút” egy kívülálló szemével: ha a román kormány ezt nem akadályozná meg, akkor lehetne mind a magyar nyelvi sztenderd, mint a csángó nyelvváltozatot is oktatni az ottani iskolákban. De azt is figyelembe kell venni, hogy maguk a csángók hogyan viszonyulnak ehhez a kérdéshez. Kell-e nekik külön „csángóóra”? Dél-Tirolban a sztenderd németet oktatják, nem pedig a lokális nyelvjárást. Ugyanez vonatkozik

egész Olaszországra is, ahol az otthon beszélt nyelvváltozat nagyon gyakran nem az irodalmi olasz nyelv, hanem a regionális, sőt néha ez (milánói) az olasz-tól igen eltérő nyelv.

Bodó Csanád: Az imént említett, néhány évvel ezelőtt lezárult kutatásunk további eredményeként kimutattunk, hogy az általunk meglátogatott moldvai magyarórák nyelvi gyakorlatai – a tanárok és a diákok interakciói – heteroglottnak jellegűek. Ez azt jelenti, hogy az órákon nyelvek és nyelvváltozatok, tekintélyes és hiteles személyek megidézett és helyben megjelenített hangjai keverednek egymással, miközben a megszólalás módja egyben a hozzá kapcsolódó nyelvi ideológiákat – a világról alkotott részleges perspektívákat – is magával hozza az osztályterembe. Mivel az oktatási program külső kezdeményezésre jött létre, és továbbra is külső támogatástól függ, azaz részben független a helyi nézőpontoktól, a tanórát átható heteroglosszia – még ha az oktatási program tananyaga és módszertana egységes lenne is – felszámolhatatlan. Így a fő kérdés ebben a helyzetben az lehet, hogy a tanórák heteroglossziájához hogyan lehet úgy viszonyulni, hogy a helyi nézőpontoknak minél inkább hangot adhassanak a résztvevők.

R. Chris Davis: Lásd a 6-os pontban írtakat.

Heltai János Imre: Az előző pontban vázoltakból kiindulva elképzelhető és szerintem kívánatos lenne a „csángós beszéd” terminusának, az azt körülvevő ideológiáknak az oktatási programban részt vevő helyi, erdélyi és magyarországi szakemberekkel közös elemzése, amely számot vehetne azokkal a különbségekkel, amelyek moldvaiak és nem moldvaiak metanyelvi tevékenységeiben kimutathatók. Ha a „csángós beszéd” nem alacsony presztízsű kevert kódként vagy valamiféle archaikus, a változó étellel kevés kapcsolatot mutató nyelvjárásként, hanem a mindennapok valós megszólalási lehetőségeként pozicionálódik a résztvevők számára, akkor a kérdésben megfogalmazott dilemma szerintem részben érvényét veszti, illetve újraértelmezhető.

Iancu Laura: Ehhez a kérdéshez sem tudok szakmai észrevételeket fűzni. Nem lévén nyelvész, illetőleg egyetértésben azokkal a nyelvészekkel, akik a moldvai magyarok által beszélt nyelvjárásokat a magyar nyelv dialektusainak tartják, megengedem magamnak azt a megjegyzést, hogy ez a kérdés csak a tudomány keretein belül értelmezhető, illetve ott lehet erről gondolkodni, vitázni. A gyakorlatban számomra értelmezhetetlen. Elfogadom, hogy az a magyarul beszélő, akinek az anyanyelve a 21. századi magyar köznyelv, nem érzi, nem ismeri fel a (nyelvi) rokonságot a moldvai magyar nyelvjárásokkal. De nem szükséges Moldváig nyújtózkodni, amint halljuk, van, akinek már Jókai Mór stílusa is rendkívül távoli, tehát problémás. Elfogadom. De van történelem is a világon. A magánvéleményem az, hogy csángó nyelv nincs, a moldvai magyarok nem csángóul, hanem magyarul beszélnek – természetesen már aki beszél. A csángó kifejezés értelmezésében egy kulturális (esetleg történeti) fogalom. A moldvai magyar falvakban használt magyar dialektusok sokféleségéből csak mesterségesen lehetne egy csángó nyelvet komponálni és kötelezővé vagy általános érvényűvé tenni. A – szerintem helyes – oktatási formáról fentebb kifejtettem az álláspontomat. Ami a nyelvet illeti, számomra nem kérdés, hogy az irodalmi magyar nyelv és a magyar írás, a magyar irodalom és történelem oktatása terén

vannak évszázados elmaradások, tehát ezeket szükséges pótolni. Nem látom tisztán, hogy: 1. Ki az oktatási koncepció megalkotója, és a legmagasabb szinten meghozott irányelvek miként valósulnak meg helyi szinten? 2. Végso soron mi a célja az oktatási programnak? Nem tudom kommentálni az irányelveket, az eredményeket, mert nem látom a kitűzött célt, ami a viszonyításhoz nélkülözhetetlen. Rövid és hosszú távú stratégia együttes követése lehet célravezető. Komoly szándék esetében az oktatás kérdésében elkerülhetetlen, hogy a szakma és a politika valamiféle egyezsége jusszon.

Petteri Laihonen (7–8. kérdés): A nyelvmegtartás szempontjából fontos lenne a helyi nyelvvaltozat használata az oktatásban, a magyar tannyelvű iskolákba történő áttérésben pedig a sztenderd magyar írásbeliség tanítása segítene. Ugyanakkor sajnos a magyarországi és valamelyest az erdélyi magyar nyelvi norma szóbeliség szintjén is gyakran kirekeszti a máshogyan magyarul beszélőket. Amíg a magyar nyelvközösség viszonylag merev normaközpontúsága nem változik meg, nem lehet feloldani ezt a kérdést. Amennyiben a nyelvmegtartáson és a helyi nyelvhasználaton lesz a hangsúly, a jelenleginél több moldvai születű (helyi nyelvvaltozatot bíró) tanárt kellene a programba alkalmazni.

A nyelvmegtartás jelenleg azokra jellemző, akik jártak magyarórára, és ott maradtak Moldvában, vagy visszatértek oda. Valószínűnek tartom, hogy ennek okán az oktatási program és az MCSMSZ kulturális, gazdasági tevékenysége a jövőben is bizonyos magyar nyelvű közösséget fenn fog tartani. Természetesen fontos lenne, hogy minél több moldvai származású hagyományörző, tanár, gazdasági és adminisztratív szakember dolgozzon ezeken a magyar nyelvű munkahelyeken. Ahhoz, hogy egy nagyobb mérvű nyelvi revitalizáció megindulhasson, elkötelezett szülők kelljenek, akik megint magyarul nevelnék otthon a gyereket. A fentebb említett, a revitalizációban munkájuk révén is bevonódott személyek példája/mintája, illetve egy sikeres kétnyelvű bölcsődei, óvodai program is lökést adna ilyen irányba.

Péntek János: Ezt én álproblémának tekintem, és fölösleges rá ideológiákat építeni. A helyi nyelvvaltozatot mindenütt a világon a családi nyelvi szocializáció biztosítja. Intézményesen erre alig van lehetőség, ebben az esetben azért sem, mert nincs „standard” csángó nyelvjárás, nem is volt, olyan értelemben, mint a székely. Jó része székely alapú ugyan, de attól eltávolodva, inkább székely nyelvtörténeti képződmény, a másik része mezősegi még Árpád-kori reliktumokkal. A helyi nyelvjáráshoz (nem sértésként írom: ma már törmeléknyelvhez) az oktatásban elsősorban a hagyományos ritualizált szövegekkel lehet kapcsolódni, minden nyelvi revitalizálásban, rehabilitációban fontosak a népdalok, az imádságok, a mesék stb. Ilyen szellemben készült ezelőtt húsz évvel Csicsó Antal *Apró ábécéje* (az Erdélyi Tankönyvtanácsban adtuk ki). De mindenképpen el kell jutni a közmagyarhoz, a magyar írásbeliséghez. Mert egyébként teljesen egyensúlytalan állapotban saját nyelvük továbbra is „korlátozott” orális nyelvi kód marad (csökkent funkcionálisással) az emelkedett, írott román árnyékában. Ennek az oktatásnak a standard módszerességét sem lehet kialakítani, az ilyen oktatásnak – mint a kétnyelvű oktatás egészének – nincs általánosan ajánlható módszere. Ezért számon kérni sem lehet a tanárokon. Az elmúlt közel húsz évben gyűjteni és folyamatosan értékelni lehetett volna az egyes oktatók „jógyakorlatait”, a maguk készítette oktatási anyagokat és eszközöket, ma már ezek jelent-

hetnék a módszertant. Vannak ilyen tapasztalatok, amelyeket meg lehetne osztani. Ez még most sem késő, vannak ilyenek a publikált szövegekben is (a *Tíz év Moldvában* című kötetben, az *Apróka eszponkában*, Csicsó Antal említett tanulmányában), ezeket kellene összegyűjteni, értékelni, strukturálni, ebből, ezek alapján lehetne módszertant ajánlani, oktatási anyagokat kiadni. Az egységesítési szándékról viszont le kell mondani.

Petres László: Lásd a 6-os pontban írtakat.

Pozsony Ferenc: A szászokat a 12–13. század fordulóján, nagyjából a széke-lyekkel együtt telepítették be Erdélybe. Évszázadokon át régies elemekben gazdag, sokszínű nyelvjárást beszéltek falvaikban és városaikban. A 16. századtól kibontakozó hitújítás a belső német nyelvű liturgiát és oktatást honosította meg templomaikban és iskoláikban. Attól kezdődően sajátos *diglosszia* működött településeikben: családon, lokális közösségen belül a régies elemekben gazdag dialektust beszéltek, míg az iskolai és az egyházi életben a kiművelt, korszerű németet, melynek segítségével jól tudtak értekezni a nyugaton élő partnereikkel is. Véleményem szerint a csángó iskolásoknak is a sztenderd magyar nyelvet érdemes oktatni, hogy annak segítségével megismerkedhessenek a klasszikus magyar kultúrával, annak egyetemes értékeivel, és értekezni tudjanak a Magyarországon élőkkel is. Azonban a modern magyar nemzeti nyelvet csak türelmesen és rugalmasan lehet oktatni a térségben. A tanítóknak pedig folyamatosan rá kell mutatniuk a moldvai magyar nyelvjárások régies elemekben gazdag sokszínűségére, lokális sajátosságaira és értékeire.

Tánczos Vilmos: A helyi tájnyelvet a pedagógusnak tisztelnie kell, és a gyerekekben lehetőleg ki kell alakítani a tájnyelvhez való pozitív viszonyulást, sőt a magyar nyelv tanítása során a gyakorlati didaktika vonatkozásában is építeni kell a – csángó gyerekek sajnos ma már alig létező – tájnyelvi ismereteire. Úgy tudom, a csángó oktatási program tanárai már eddig is ráirányították a figyelmet a helyi tájnyelv és a sztenderd magyar nyelv különbségeire, és közben értékelték, elfogadták, mintegy „alternatívának” tekintették a helyi nyelvi kifejezéseket.

De a helyi nyelv iskolai tanítása már egészen más kérdés. Íróasztal mellett kitalált felvetésnek találom, hogy a magyar oktatási programban a csángó tájnyelvet kellene tanítani. Ez az ötlet azoktól származik, akik a csángók „magyarosításától” tartanak, és azt hirdetik, hogy a moldvai iskolákban ne a sztenderd magyar nyelvet – más terminusokkal: magyar köznyelvet, irodalmi nyelvet stb. – tanítsák. Ez a felvetés tulajdonképpen a nyelvi, kulturális és tudati disszimiláció szolgálatába állítaná az oktatást.

Ha pedig a kérdés gyakorlati oldalát nézzük, akkor azonnal kiderül, hogy nem is valós lehetőséggel, hanem egy álkérdéssel állunk szemben. Mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy maguk a csángó szülők nem a helyi nyelváltozat, hanem a sztenderd magyar nyelv oktatását várják el a magyar oktatási programtól. Ők csakis az „igaz” magyar nyelvért vállalnak ott helyben bizonyos kockázatokat, akár hátrányos megkülönböztetést is a helyi vallási és adminisztratív intézményekben jelen lévő román nacionalizmus részéről, és nem is látnak semmilyen kapcsolatot az elfelejteni kívánt helyi – amúgy nem magyarnak tartott! – nyelváltozat és az „igazi” magyar nyelv között. Ha pedig maguk a szülők, nagyszülők nem tartják fontosnak otthon átadni ezt a nyelvet a gyermekeiknek, ak-

kor hogyan lehetne ezt olyan tanároktól elvárni, akik maguk sem ismerik ezt a belsőleg is rendkívül tagolt, azaz sok változatban élő, falvanként is különböző archaikus tájnyelvet, és akik egy ilyen nehéz didaktikai feladat megoldására maguk sincsenek felkészítve, olyannyira, hogy többségüknek még pedagógiai képzettsége sincs? És miért is kellene ezt a helyi tájnyelvet iskolában tanítani? Ma már az erdélyi falvakban is eltűnőfélben vannak a tájnyelvi változatok, mert ezeket maguk a helyiek is alulértékelik, és az ilyen nyelvi megnyilatkozásokat a társadalmi kommunikáció magasabb szintjein mások is stigmatizálják. Egyedül a székely nyelvnek van bizonyos értelmiségi, vállalkozói körökben egyes beszédhelyzetekben (székelykedő hétköznapi beszéd, tréfálgatás, szépirodalmi művek stb.) valamiféle „reneszánsza”. Miért alakulnának ezek a nyelvi folyamatok másként Moldvában, mint Erdélyben vagy a mai Magyarországon? Sőt Moldvában a tájnyelv fennmaradásának esélye összehasonlíthatatlanul kisebb, mint Erdélyben, voltaképpen nincs is rá semmilyen esély. A tájnyelvhez való pozitív nyelvi attitűd a moldvai csángók között teljesen hiányzik, sőt a nyelvi tudatosság a csángóság részéről épp ellenkező irányban nyilvánul meg, vagyis a helyi tájnyelv mihamarabbi elfelejtésének erős igényében érhető tetten. A tájnyelvhez való pozitív viszonyulás erősítésének/kialakításának nem a sztenderdről való lemondás vagy az attól való különbségek hangsúlyozása lehet a módja, hanem éppen egy presztízsteli sztenderd nyelv ismeretének elmélyítése, amelynek variációjaként „rehabilitálódhat” a tájnyelv is. A sztenderd magyar nyelv ismerete a műveltség része, és ez a nyelvi kompetencia egy adott helyzetben lehet akár a boldogulás eszköze, illetve feltétele is. Megtanítása pedig valóban az iskola, illetve Moldvában a magyar oktatási program egyik legfőbb feladata.

■ 8. Minden kutatás, statisztika a nyelvcseré folyamatának előrehaladottságát jelzi. Hogyan látja e közösség jövőjét? Hol és miként lesz „természetes használati közege” a moldvai csángó tájnyelvnek a jövőben, vagy utópia erről gondolkodni?

Meinolf Arens: Úgy gondolom, nincs remény a moldvai csángó társadalomban a magyar nyelv revitalizációjára. Igen, a magyar iskolába járt fiatalok egy része a magyart fogja anyanyelvének tartani, s ezzel együtt azonosulni fog a modern magyar identitással – de ők elvándorolnak. Biztos vagyok benne, hogy egy tucatnyi falu lakóinak egésze vagy egy része húsz éven belül is beszélni fogja a helyi magyar dialektust, de az egyre gyengébb és gyengébb lesz. Láthatjuk, hogy milyen gyorsan ment végbe a bánási és máramarosi magyarok esetében a nyelvcseré az elmúlt 20 évben, vagy akár Brassóban is. Úgy látom, hogy a következő 20 évben az erdélyi magyar kisebbség annyi egzisztenciális problémával fog szembesülni, hogy nem jut energiája a gyenge csángó csoportokra. Nem választhatjuk le tehát a csángókat az általános moldvai és román társadalomról, és ott nincs szükség a magyar nyelvre. Nincs rá szükség a mindennapokban, senki nem tudja azt használni sem a munkában, sem a kommunikációban. Hasznosabb az angol vagy a német nyelv, mint a magyar... – szarkasztikusan hangzik, de ez a valóság. A nyelvjárások falun belül és családi körben használatosak – ha ezek közül valamelyiket kiemeled mint „második magyar” nyelvet, ki fogja azt elfogadni? És az élet milyen helyzeteiben lesz rá szükség? Ugyanolyan lesz, mint a Németországban az összroma társadalomnak mesterségesen létrehozott

roma „magas” irodalmi nyelv, amit a világon 200 ember beszél, de nem azért, mert szüksége lenne rá...

Agnieszka Barszczewska: Szerintem egyáltalán nem utópia, viszont lehet, hogy a csekély számuk miatt mégis kikerül a használatból. Ehhez nagy részben az életmódváltozás is hozzájárul: a fiatalok egyre többen a városba, sőt külföldre (nem feltétlenül Magyarországra) költöznek, kívándorolnak.

Bodó Csanád: A nyelvi revitalizáció kutatásának közhelyszerű megállapítása, hogy a beszélők nélkül nem lehet elérni egyetlen nyelv fennmaradását sem. A magyarnak is nevezett beszédmódokhoz valamilyen módon kapcsolódó moldvai beszélőkön múlik az, hogy társas szerveződésük során tulajdonítanak-e a jövőben jelentőséget a helyi többnyelvűségnek és a hozzá kapcsolódó nyelvi ideológiáknak. Ennek a szélesebb társadalmi kontextusa sokféleképp alakulhat; elképzelhető akár az is, hogy idővel jóval többek számára válik jelentőssé a csángó etnicitás és nyelv kapcsolata. De még ekkor is az valószínűsíthető, hogy a változás nem terjed majd túl a nyelvi revitalizációs program résztvevőinek és tevékenységeinek körén.

R. Chris Davis: Itt kénytelen vagyok pesszimista lenni, mivel jómagam is szemtanúja voltam a nyelvi enklávékban láthatóan elkerülhetetlen nyelvcsere-folyamatoknak Európa-szerte. Napjaink kölcsönösen összekapcsolódó világában, a gazdasági és földrajzi mobilitással, a határok (legalábbis jelenlegi) föloldódásával nehéz azt látni, hogy a valaha Európát tarkító archaikus nyelvjárások miként élhetnének hosszú távon is túl úgy, hogy azok valós, gyakorlati használati értéke is megmaradjon.

Heltai János Imre: A fentiekből az is következik, hogy mindig változik az, amit a helyiek „csángós beszédként” értelmeznek. Feltételezem, hogy 100 vagy 50 éve kisebb volt az olyan „beszédek” aránya, melyek olyanok, „mint mikor románul mondjuk műk”. Nem látok a jövőbe, de azt gondolom, hogy a csángós beszéd jövőjéről – talán – akkor nem biztos, hogy csak utópia gondolkodni, ha tudomásul vesszük egyrészt azt, hogy az ma már nem azonos a 20. században moldvai magyar nyelvjárásként leírt megszólalási módokkal, másrészt pedig azt, hogy amit Kárpát-medencei beszélők keveredésként (és ezzel kapcsolatban esetleg romlásként) élnek meg, a moldvai beszélők számára nem az. De szerencsésebbnek tartom, ha nem a csángós beszéd jövője, hanem a csángókként számon tartott emberek jövője van a gondolkodás centrumában.

Iancu Laura: Ha nem is utópia, valamiféle bátorság mindenképp kellene ahhoz, hogy az ember ezen a kérdésen elmerengjen, és én, ebben a pillanatban, nem rendelkezem ezzel a bátorsággal. Hadd idézzek fel itt analógiaképpen egy, a gyűjtés során „szerzett” élményt. Szülőfalumban is ismert a mondás, miszerint: „Nem az hal meg, aki a koros, hanem, aki a soros.” Ezt volt szerencsénk megtanulni az életben. De miért nem tudhatjuk meg halálunk pontos óráját? – tettük fel a kérdést a beszélgetéseink során. A válaszok egyike az volt, hogy Isten azért nem adja tudtunkra halálunk pontos idejét, mert akkor nem értékelnénk azt az időt, amit kaptunk. Miért dolgozzak ma, ha holnap meghalok? – kérdeznénk. És megállapítottuk, hogy erre a tudatlanságra az életben maradáshoz, a fennmara-

dáshoz égető szükség(ünk) van. Így vagyok én a moldvai magyar közösség jövőjéről és a kérdésekkel is. Az mondom, elég a napnak a maga baja. A politikus politizáljon, a tanár tanítson, a kutató kutasson. A lehető legjobb szándéka és igyekezete szerint. Meggyőződésem, hogy ha így lesz, akármeddig is billeg, és akármerre is billen majd el a mérleg nyelve, mindenkinek, a többségnek, a kisebbségnek és az egyénnek is az lesz a legjobb.

Petteri Laiihonen: Lásd a 7. pontban írtakat.

Péntek János: Azért is utópia, mert a nyelvjárásokat mindenütt háttérbe szorította vagy a standard, vagy egy másik nyelv. A magyarban Erdélyben kevésbé, mint az erőteljesebben standardközpontú anyaországban. A közmagyarhoz való közelítés, a standard és a nyelvjárás közötti spontán kódváltás képessége volna ideális a nyelv és a nyelvjárás megtartásában. Hogy elérhető-e ez közösségi szinten is, nem csak egyes személyek nyelvhasználatában, abban nagyon bizonytalan vagyok. Abban tehát, hogy nyelvközösség maradhat-e (vagy azzá válhat) a moldvai magyarság. Az életképessége talán fenntartható, a versenyképessége viszont nem.

Petres László: A nyelv- és kultúrávesztés hosszú, fokozatosan alakuló és összetett folyamat. Az előrehaladottság viszonyítás kérdése. Nagyon sok élet-történetet kellene ismernünk, nagyon sok településről, hogy erről átfogó tudásunk legyen. Úgy vélem, hogy a különböző falvakban beszélt nyelvjárások természetes használati közege maga az illető falu. Jó pár helyen még sokáig fogunk magyarul értő, beszélő embereket találni. A mindennapi használat, legyen az egész beszélgetés vagy néhány szó, természetességének elvesztése is olyan folyamat, amire jobban kellene figyelni. Régóta élettörténeti mozzanatok sokaságát gyűjtögetem, hogy ennek a jelenségnek a belső motivációit, a pszichében hagyott lenyomatát, a lelkiségben okozott elváltozásait megértem. Most úgy vélem, hogy a fokozatosság a kulcs ezeknek a mozzanatoknak az összerendezésében. Ha ez sikerül, akkor remélem, hogy jobban bele tudok látni a nyelv- és kultúrávesztés egyéneken, családokban, (falu)közösségekben végbemenő folyamatába.

Pozsony Ferenc: A felgyorsult modernizáció, globalizáció és munkamigráció közepette a szülőfalu archaikus kultúrája és nyelve már nem képvisel különösebb értéket. Az individualizáció elmélyülése pedig az egyéni döntések szabadságát, kibontakozását eredményezi. A moldvai csángók az ortodox többség szomszédságában sajátos akkomodációs és életstratégiákat alakítottak ki, s azokat hasznosítani tudják még a különböző európai térségekben, településekben is.

Tánczos Vilmos: Két ízben, 1993–1996 között, majd 2008–2010 között végeztem a moldvai csángó települések egészére kiterjedő nyelvismereti felmérést, másodszer a különböző generációk nyelvi kompetenciáit is vizsgálva. A nyelvi változásokat kifejező számsorok, azaz a nagy számok törvénye és a nyelvi attitűdök (nyelvi önstigmatizáció) alapján a további erőteljes nyelvi eróziót, majd a teljes nyelvhalált prognosztizálom.

■ 9. Ön szerint milyen közvetlen és hosszú távú hatásai vannak és lehetnek a moldvai csángó településekről történő elvándorlásnak, illetve milyen szociokulturális és gazdasági problémák származnak ebből? Milyen megoldásokat tudna javasolni ezek enyhítésére, feloldására?

Meinolf Arens: Nos azt hiszem, hogy a csángók faluból városra történő migrációja – először Románián belül, második lépésben Nyugatra és Amerikába, Ausztráliába stb. már az utóbbi húsz évben jól látható. És az is nyomon követhető, hogy a csángók száma, akárcsak Moldva népességének lélekszáma, meredeken zuhant kb. 240 000-ről (2002) 193 000-re (2011) és most nagyjából 150 000 (?) főre. Úgy általában a gazdasági helyzet Moldvában nem növekszik olyan mértékben, hogy az emberek, beleértve a csángókat, lényegesen pozitív irányba fejlődjenek. Így a fiatalabb és jobban képzett csoportok elvándorolnak, és nem térnek vissza. Szintén látni lehet a mentalitás és a mindennapi kultúra modernizálódását mindegyik csángó faluban. Minden fiatal ugyanúgy öltözködik, mint bármely más európai kortársa, ugyanazt a zenét hallgatja, ugyanolyan vágyai vannak, ugyanúgy használja az internetet, mint a fiatalok bárhol máshol a világon. Tehát egy gyors változást lehet látni a csángó társadalmon belül. A régi, relatíve izolált világ a periferián eltűnőben van. Vallási téren ugyancsak tapasztalható a szekularizáció, ami ugyan Európa történetének általános menetéhez viszonyítva elég későn, de Moldvába is megérkezett. A katolikus papok autoritása egyre gyengül. Napjainkban, ha számba vesszük a csángókat magában foglaló összes migrációs folyamatot, kezdve az 1950-es évektől, akkor az látható, hogy a csángók kb. 50%-a Moldván kívül él, és szinte mindannyian románnak tekintik magukat, és mások is románnak, római katolikus románnak tekintik őket. Azt hiszem, hogy ez a folyamat nem fordítható vissza. Azok az emberek, akik például Németországba és Olaszországba migrálnak, azt látják, hogy probléma nélkül elfogadják őket románnak és katolikusnak. Senkit sem érdekel, milyen a hitük. Így a vallásnak, mint megkülönböztetett identitástényezőnek mindenféle téren egyre kevesebb jelentősége van – ahogy a külvilág felé irányuló reprezentációban, ugyanúgy a családon és közösségen belül is.

Agnieszka Barszczewska: Az elvándorlás hatásai hasonlóak, mint az egyéb népcsoportok, nemzetek esetében: a falvak gazdasági helyzete egyre nehezebb lesz, korstruktúrája folyamatosan változni fog. Elsősorban a gazdasági problémákat kellene megoldani: a falusi életnek attraktívnak kell lennie a fiatalok szemében, de ez a feladat sajnos nagyon nehéz. Egy lehetséges megoldás az állam által támogatott kiegyensúlyozott gazdaság lehetne, ami egyben a falusi életszínvonal növekedését jelentené, és vonzó alternatíva lehetne a fiatalságnak is. Ez mind gazdasági, mind kulturális szempontból meg tudná menteni a moldvai csángókat mint egy sajátos identitással rendelkező falusi népcsoportot.

Bodó Csanád: A migrációról és annak hatásairól nem végeztem empirikus vizsgálatot. Amit benyomásként terepmunkáim során rögzítettem, az a migráció intenzitásából adódóan a többnyelvűség új tapasztalatait jelenti, a vakációra nagyszüleihez „hazautauzó”, olaszul beszélő kislánytól a klézsei diszkó vécéjében a falra felfirkált angol nyelvű feliratokig. Ehhez képest legújabb kutatásunk résztvevőiként a Székelyföldön tanuló moldvai középiskolások az idegennyelv-

oktatás otthoni és csíkszeredai hiányosságairól számolnak be. De ez valószínűleg nem csak a Bákó és Hargita megyei iskolák sajátossága.

R. Chris Davis: Talán a kérdést illetően szabadabb gondolkodású vagyok, mivelhogy a vidéki területekről és falvakból történő elvándorlás jelenségét nemcsak csángó „problémának” látom, hanem egy Európa egészét érintő kérdésnek. Elhagyott vagy elhanyagolt kisvárosok, otthonok, üzletek, templomok és természetesen az egyedül és segítség nélkül maradt idősök nemzeti és egész Európát érintő ügyek, amelyek strukturális gazdasági és politikai megoldásokat követelnek. Jómagam azt választottam, tisztességesen vagy tisztességtelenül, helyesen vagy helytelenül, hogy a „csángókat” témaként vagy a kutatás tárgyaként tekintem mint „maga a dolog” („*thing in itself*”), mint egy közösség, amit elsősorban kívülállók és kvázi-belső emberek tüntettek fel történelmi dimenzióban (*historicize*). Ennek az egésznek a kortárs politikájához viszont meglehetősen szenvedélymentesen viszonyulok. Az egyénekről és családokról, kisvárosokról és falvokról csak azt tudom mondani, hogy támogatom saját tevékenységüket és önrendelkezésüket. Azok, akik a kelet-moldvai etnokulturális és nyelvészeti hagyományőrzés vagy folyamatosság ideái kárára külföldön (vagy Bukarestben, vagy Budapesten) keresnek maguknak jobb életet, képesek saját sorsukról dönteni, bármi történjen is.

Heltai János Imre: Nem foglalkoztam érdemben ezzel a kérdéssel, így csak laikus véleményem van róla. Izgalmasnak tartom annak vizsgálatát, mennyiben és miért látják vagy nem látják Románia és Magyarország különféle közigazgatási és államigazgatási szintjeinek, tudományosságának, közéletének képviselői feladatuknak, hogy ezeket a problémákat kezeljék, és hogyan tudnának ebben az érintett szereplők optimálisan együttműködni.

Iancu Laura: A kérdést a globális folyamatok keretében lehet(ne) értelmezni. A jelenség (számomra) megfoghatatlan. A világ egy nap leforgása alatt többször átrendeződik. A bizonytalanság az egyetlen bizonyosság. A kérdésben említett elvándorlás egyik következményeként a moldvai családokban, a települések egy részén, a kétnyelvűséget felváltotta a soknyelvűség. Nagy kérdés, hogy az egyház, a vallás és a hit milyen szerepet kap az új generációk életében. Látjuk, hogy egy pillanat alatt, egyetlen politikai rendelet, járvány stb. gyökeresen átírhatja az élet megszokott rendjét – lokális és globális szinten egyaránt. Amit ilyen körülmények között tenni lehet, és – szerintem – nyereséges megtenni, az a jelenlét. A problémák rendkívül sokfélék, és az emberek – Moldvában is – keresik a lehetséges megoldásokat. A moldvai magyarok földönfutása a rendszerváltozás óta tart. A népcsoport mozgásban van, és ennek a mozgásnak csak a velünk határos, velünk érintkező hullámaait látjuk. Ha már megengedett az esszéisztikus stílus használata, úgy fogalmaznék: a hűség és a biztonság (több mint) jelképe a jelenlét. A jelenlét lehet az a befektetés, ami hosszú távon meghozhatja gyümölcsét. Vagy: ez a minimum, amit igazságos magunk után hagyni.

Petteri Laiihonen: A falvak elnéptelenedése Európa-szerte általános jelenség. Ugyanígy a munkaerő kelet–nyugati irányba történő elvándorlása is. A problémák is hasonlóak, főleg ami a generációk földrajzi elszakítottságát illeti. Ez nagyon látványos a moldvai csángó közösségek, családok esetében is. A megoldás

is, ha lesz, európai szintű kellene hogy legyen. A világesemények hatásai (például a koronavírus-járvány, a brexit, a küszöbön lévő klímakatasztrófa stb.) a helyzetre beláthatatlanok, de még vissza is fordíthatják a migrációs irányt.

Péntek János: Kevés nyomát látom a szakirodalomban annak a kétségtelen ténynek, hogy Moldvában, a moldvai magyarok körében mindig jelentős volt a túlnépesedés (ez a mély vallásosságukkal is összefügg), mindig volt elvándorlás, közelebbi vagy távolabbi csoportos áttelepedés (ebből ismertebb a szabófalviak telepese falva, Ploszkucény és a luzikalagoriaké Konstanca mellett). Ezzel kapcsolatos a Balázs Lajos által Csíkszentdomokoson némi egyoldalúsággal vizsgált „százlejes feleség” jelensége is. A mai elvándorlás mégis más, része az országos nagy migrációnak. Ennek az okai is gazdaságiak és szociálisak, a következményei is, és bizonyára a magyar kötődésűek számának vesztes csökkenésében is ennek nagyobb szerepe van, mint a felgyorsult teljes nyelvcsere, asszimilációnak. Azt hiszem, erre nincs más megoldás, mint élkhetővé, megtartóvá és vonzóvá tenni a szülőföldet. A moldvaiaknak Moldvát, a székelyeknek Székelyföldet.

Petres László: A nagyarányú elvándorlás nemcsak a katolikus falvakra, hanem az egész régióra, Moldvára és végül is az egész országra jellemző. A gyermeklétszám csökkenése, a falvak elöregedése sok településen magának a katolikus közösségnek a lassú eltűnéséhez vezet. A nagyobb lélekszámú településeken, akár csak az régió hasonló településeiben mindig akad néhány család, akik elég tőkével, akarattal rendelkeznek kisebb-nagyobb vállalkozások működtetésére. Esélyük a túlélésre, gyarapodásra nagyjából annyi van, mint a régió más részein. Sőt van néhány olyan katolikus családok által vezetett vállalkozás, ami régiós szinten is komoly gazdasági tényezőnek számít. Az elvándorlás közvetlen hatásáról két dolog jut eszembe. Korosztályok sorai hiányoznak a falvakból. Azok a korosztályok, amelyek kapocsként szolgálhatnának a generációk között. Nincs, aki továbbadja, hangsúlyosan képviselje a közösség saját múltját, önképét, önazonosságát. Egy olyan kultúra számára, amelyik alapvetően a generációk közötti folyamatosságba helyezte túlélését, gyarapodását, komoly kihívást jelent ez az új helyzet. Az elvándorlás másik, számomra nagyon szomorú következménye az idősök magárahagyottsága, már-már tragikus magánya. Nagycsaládban felnőve, nagycsaládot alapítva, felnevelve sokszor küzdelmes életük értelme kérdőjeleződik meg mostani helyzetükben.

Pozsony Ferenc: Az utóbbi években azt tapasztaltuk a csángó településekben, hogy az elvándorlás hatására azok hirtelen elnéptelenedtek és elöregedtek. Véleményünk szerint a csángó fiatalok helyben maradását csakis a gazdasági élet, a helyi, a családi vállalkozások támogatásával lehet hosszú távon biztosítani.

Tánczos Vilmos: A Nyugat-Európába irányuló nagyarányú migráció nemcsak a moldvai csángókat, hanem egész Romániát, sőt Kelet-Európa jelentős részét érinti. A jelenség, azt hiszem, nagyjából mindenütt ugyanazokat a szociokulturális és gazdasági problémákat veti fel, amelyeket a helyi hagyományok csak kevésbé árnyalnak. Rendkívül összetett kérdékről van szó, amelyekhez nem tudok érdemben hozzászólni, mert nincsenek ilyen irányú kutatásaim.

■ HIVATKOZOTT IRODALOM

- George Călinescu (ed.): *Diplomatarium Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani*. Vol. I–IV. Roma, 1925–1939. Vol. 1. (1925) 506; Vol. 2. (1930) 514; Vol. 3. (1934.) 424; Vol. 4. (1939) 413.
- R. Chris Davis: *Hungarian Religion, Romanian Blood: A Minority's Struggle for National Belonging, 1920–1945*. The University of Wisconsin Press 2019.
- Csokonai Vitéz Mihály: *Csokonai Vitéz Mihály összes versei*. I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1960.
- Gazda László: *Csángómagyar falvak*. I–III. Nap Kiadó Kft., Bp., 2009–2011.
- Ian Hacking: 'The Looping Effects of Human Kinds'. In: Dan Sperber, David Premack és Ann James Premack (eds.): *Causal Cognition: An Interdisciplinary Approach*. Oxford University Press, Oxford, 1995. 351–83.
- Ian Hacking: *Historical Ontology*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 2002.
- Halász Péter: *Eredmények és feladatok a moldvai csángók néprajzi kutatásában*. In: *Bokrétába kötögetem vala. A moldvai magyarok néprajzához*. Európai Folklór Intézet, Bp., 2002. 19–45.
- Kalapáti Jolán – Péntek János: *Magyar nyelv. Tankönyv a VII. osztály számára*. Editura Didactică și Pedagogică, Buc., 1983. 25–26.
- Claude Lévi-Strauss: *Le totémisme aujourd'hui*. PUF, Paris, 1962.
- Péntek János (szerk.): *A moldvai magyar tájnyelv szótára / Dicționarul graiului maghiar din Moldova / Dictionary of the Hungarian Dialect from Moldova*. I–III. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2016–2019.
- Tánczos Vilmos: *Csángó reneszánsz?* (interjú, kérdezett Szabó Géza) *Korunk* 2003. 9. sz. 61–73.